

Kritička analiza diskursa: Teorijski temelji i mogućnost primjene

Podboj, Martina

Master's thesis / Diplomski rad

2012

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:848567>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij Hrvatski i engleski jezik i književnost

MARTINA PODBOJ

**KRITIČKA ANALIZA DISKURSA: TEORIJSKI TEMELJI I
MOGUĆNOST PRIMJENE**

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Branimir Belaj

Osijek, 2012.

SAŽETAK

U ovom radu predstavljena je kritička analiza diskursa, interdisciplinarna i metodološko – tematski vrlo heterogena perspektiva proučavanja jezika koja nastaje osamdesetih godina prošlog stoljeća. Kao poslanje i neki od glavnih ciljeva kritičke analize diskursa ističu se istraživanje uloge koju jezik ima u stvaranju i opetovanom izražavanju nejednakosti i izražavanju moći te kritika manipulacije i diskriminacije, koje se legitimiziraju kroz diskurs.

Rad je podijeljen u dva dijela; u prvom se govori o teorijskim temeljima na kojima se takva perspektiva razvila, dok je u drugom dijelu riječ o mogućnostima primjene i društvenoj koristi koja može proizaći kao rezultat jednog takvog lingvističkog djelovanja. Opisan je put od analize diskursa i tekstne lingvistike, koje i dalje podrazumijevaju samo formalističku analizu nadrečenične razine jezika, do kritičke lingvistike i u konačnici kritičke analize diskursa, koje ne samo da ne odvajaju jezik i društvo, nego ih stavljaju u dijalektički odnos. Uz kronološki pregled razvoja kritičke svijesti u lingvistici, objašnjava se i poimanje diskursa unazad nekoliko desetljeća te se nastoji objasniti razlika između diskursa i teksta, koja je i danas u lingvistici vrlo često nejasna.

Kritička analiza diskursa se opisuje ne samo kao legitimna i neopravdano kritizirana perspektiva u lingvistici, nego i kao vrlo važan i potreban instrument za istraživanje brojnih društvenih i jezičnih fenomena današnjice kao što su seksizam, rasizam i ostali vidovi diskriminacije koji se, utkani u jezik, naturaliziraju i postaju dijelom *statusa quo*.

Ključne riječi: diskurs, kritička analiza diskursa, kritička lingvistika

SADRŽAJ

UVOD	3
I. TEORIJSKI TEMELJI – Kako i zašto se razvila kritička perspektiva u lingvistici	4
1. Pobijanje <i>lingvisticizma</i> i zaokret prema društvenoj funkciji jezika	5
2. Krive predodžbe o kritičkoj analizi diskursa	7
3. Može li se diskurs definirati?	10
4. Vječna lingvistička dilema: <i>diskurs</i> ili <i>tekst</i>	12
4.1. <i>Diskurs</i> i <i>tekst</i> u tradicionalnoj lingvistici	13
4.2. <i>Diskurs</i> kao vid društvene prakse	16
4.3. Filozofija Michela Foucaulta i raskid sa starim viđenjem jezika	20
5. Kritička lingvistika	22
6. Kritička teorija i sistemska funkcionalna gramatika kao osnovni teorijski temelj	27
6.1. Kritička teorija frankfurtske škole i misao Jürgena Habermasa	27
6.2. Sistemska funkcionalna gramatika M.A.K. Hallidaya	30
II. MOGUĆNOST PRIMJENE – Treba li nam kritička analiza diskursa, kako ju činiti i koja je korist od nje?	34
7. Temeljne pretpostavke i načela kritičke analize diskursa	35
8. Jezik, diskurs, ideologija, moć i dominacija	38
9. Primjer povezanosti ideologije i jezika: standardizacija	41
10. Društvena angažiranost kritičke analize diskursa i solidarnost s diskriminiranim skupinama	43
10.1. Kritička jezična svijest i obrazovni sustav.....	45
11. Kako činiti kritičku analizu diskursa	47
ZAKLJUČAK	51
POPIS LITERATURE	52

UVOD

Kritička analiza diskursa u hrvatskoj je lingvistici neistraženo i nepoznato područje, o čemu svjedoči i činjenica da u moru literature koja ju tematizira nema nijednog teksta na hrvatskom jeziku, o hrvatskom jeziku ili napisanog od nekog kroatista.¹ No to nije iznenađujuće, s obzirom na stanje u hrvatskoj lingvistici i uporno odbijanje uključivanja u suvremena lingvistička strujanja u svijetu. Stoga će ovaj rad biti skroman doprinos osuvremenjivanju kroatistike, ali ujedno i svojevrsan osobni *credo* kojim želim izraziti udaljavanje od prevladavajućeg kroatističkog pristupa jeziku, koji je, nažalost, zastario te je uvelike opterećen poviješću i najčešće se svodi na znanstveno neutemeljeno purističko propisivanje "pravilnih" i demoniziranje "nepravilnih" riječi. Smatram da svrha lingvistike ne smije biti organiziranje jezične policije koja propisuje kakav jezik treba biti, nego da ona mora opisati kakav jezik jest, kako i zašto ga ljudi koriste i kako utječe na njihove živote i društveno okruženje.

Iako je jezik prije svega sredstvo komunikacije, to mu nije jedina svrha; jezikom se čine i oblikuju identiteti, ideologije, moć i društvena (ne)ravnopravnost. Kritička analiza diskursa upravo se bavi tim pitanjima; zanima ju kako se kroz pisani i govoreni jezik stvara i reproducira društvena nejednakost, dominacija i zloraba moći u društvenom i političkom kontekstu. Njezin je temeljni stav da je jezik prije svega društvena praksa, stoga ga nikada ne želi "iščupati" iz te svoje ukorijenjenosti u društvo, za razliku od nekih lingvističkih škola i pristupa, primjerice čomskijanske lingvistike, koja teorijski odvaja jezičnu sposobnost govornika od stvarnih slučajeva jezične uporabe.

Glavni je cilj ovoga rada predstaviti kritičku analizu diskursa kao legitiman pristup proučavanju jezika te kroz detaljni pregled njezinih teorijskih temelja pokušati razjasniti česte zablude koje o njoj postoje i opravdati ju pred kritičarima. Kroz takav pregled bit će jasnije njezine jake strane i mogućnost primjena tih teorijskih postavki u praksi. U konačnici, želim pokazati da bavljenje lingvistikom može biti vrlo korisno i važno u suvremenom društvu koje prolazi kroz vrlo velike i dinamične promjene.

¹ Unatoč iscrpnom istraživanju, uspjela sam pronaći samo jedan slučaj bavljenja kritičkom analizom diskursa, i to na Odsjeku za lingvistiku u Zadru.

I. TEORIJSKI TEMELJI

Kako i zašto se razvila kritička perspektiva u lingvistici

1. Pobijanje *lingvisticizma* i zaokret prema društvenoj funkciji jezika

Veliki lingvist M. A. K. Halliday u jednom je svom eseju² istaknuo kako je jedna od najvećih mana znanosti dvadesetog stoljeća fragmentacija disciplina, jer znanstvenici lako postaju zaslijepljeni i usredotočeni isključivo na jedno područje i suvremene trendove unutar njega, stoga ni ne gledaju izvan tih okvira. Ne zanima ih ono što su drugi rekli o njihovom objektu zanimanja, iako bi im pogled iz neke druge perspektive puno toga otkrio, a sve to može u ekstremnim slučajevima dovesti do prisvajanja disciplina i subjektivnog propisivanja onog što je za neku disciplinu važno i legitimno.

Drugom polovicom dvadesetog stoljeća lingvistikom je dominirala čomskijanska generativna misao, pristup koji je potpuno razdvajao gramatiku i semantiku. No nasuprot anglocentričnom "univerzalizmu" i monolitskom prisvajanju cijele znanosti o jeziku, buni se Halliday, diljem svijeta desetljećima su djelovali lingvisti koji su drugačije pristupali jeziku te su takvu misao u potpunosti odbacili i nikada nisu prihvatili dogmu i mit čomskijanske revolucije.

Još jedan veliki lingvist, značajni teoretičar lingvistike teksta Robert de Beaugrande, tvrdi kako su takve tendencije u znanosti zapravo vrsta ideologije, jer suprotno uvriježenom mišljenju da je znanost potpuno objektivna i lišena ideologije, ona bez nje ne može funkcionirati³. Dominantnu i definitivno najglasniju struju u lingvistici u prošlom stoljeću smatrao je vođenom ideologijom *lingvisticizma*. Lingvisticizam je prema de Beaugrandeu (2008: 24) stav koji je proizašao iz inzistiranja na statičnim dihotomijama koje razdvajaju idealni jezik od realnog jezika, npr. *langue* i *parole*, *sposobnosi* i *uporaba*, *sinkronija* i *dijakronija* itd, a na kojima se temeljila gotovo cjelokupna lingvistička misao dvadesetog stoljeća. Lingvistikom je cijelo stoljeće dominirao stav da je jezik apstraktan, uniformiran i stabilan sistem čija se priroda i osobitost mogu determinirati jedino racionalizacijom i primjenom "lingvističke teorije", a ne kroz promatranje i bilježenje diskurzivnih praksi. Primjerice, de Saussure odbacuje bilo kakvu mogućnost proučavanja govora, jer smatra da ne možemo otkriti i zabilježiti njegovo jedinstvo. Taj se trend nastavlja i s čomskijanskom lingvističkom teorijom koju primarno zanima idealni govornik ili slušatelj u potpuno homogenoj govornoj zajednici, koji savršeno poznaje jezik i njegova

² Radi se o osvrtu na knjigu Johna M. Ellisa *Language, Thought, and Logic* iz 1993., u kojoj autor vrlo oštro kritizira *mainstream* lingvistiku i njezine propuste.

³ Pritom de Beaugrande ne poima ideologiju negativno, kako to čini marksistička teorija, nego na nju gleda neutralno, kao na opći sustav uvjerenja.

pravila, dok je ostvareni govor samo devijacija idealnog sustava koji se nikako ne može promatrati i opisivati, jer bi to značilo da je lingvistika neozbiljna znanost (ibid.). U nastavku teksta de Beaugrande ističe paradoks generativne gramatike – kako autoritet u takvom proučavanju jezika može biti govornik sa svojom kompetencijom i intuicijom, ako se tvrdi da idealnog govornika u stvarnom svijetu zapravo nema? Zaista, vrlo je neobično da se najistaknutiji suvremeni lingvist, Noam Chomsky, poznati politički aktivist i borac za ljudska prava, nikada nije bavio jezikom u uporabi i njegovim utjecajem na društvo.

Općenito govoreći, *mainstream* lingvistika učvrstila je stav da je jezični sustav savršeno uređen, dok je diskurs, ili *parole*, istovjetan potpunom neredu i kaosu i stoga "neproučljiv". No postoji i druga lingvistička ideologija, nastavlja de Beaugrande, *dinamizam*. On je tipičan za korpusnu lingvistiku, jer ona želi teoriju sustava temeljiti na autentičnom diskursu, a ne se nakloniti svakoj teoriji *koju ponudi kakav ambiciozni lingvist koji želi fabricirati svoju osobnu idealizaciju i ilustrirati ju šačicom izmišljenih rečenica* (ibid, 26). Kritiku čomskijanske lingvistike jednako oštro završava i Halliday, citirajući Ellisa, koji eru generativne gramatike drži *apsolutno najneproduktivnijim razdobljem u povijesti lingvistike* (Halliday, 2003 [1995]: 237). No bez obzira na to kakav imamo stav o generativnoj gramatici, ukoliko se želimo baviti pitanjem nepobitne povezanosti i guste isprepletenosti jezika i društva, moramo ostaviti po strani puku formu i okrenuti se živom, "kaotičnom" i "neproučljivom" jeziku u uporabi. Bez jedne takve funkcionalističke koncepcije jezika nemoguće je objasniti odnos jezika i društva te stvarne i dalekosežne posljedice njihove isprepletenosti.

Kritička analiza diskursa, za razliku od gore kritiziranog lingvisticizma, apsolutni prioritet daje jeziku u uporabi i njegovoj povezanosti s društvom. Glavna je pretpostavka jednog takvog pristupa jeziku ta da odnos između forme i funkcije u diskursu nije arbitraran ili konvencionalan, nego da je određen kulturalnim, sociološkim i političkim faktorima, tj. da su tekstovi inherentno ideološki po svojoj prirodi (Fairclough 1989, 1995, 2006, van Dijk 2001a, 2001b, Wodak 2001). Usredotočena je prvenstveno na društvene probleme kao što su manipulacija, diskriminacija (spolna, rodna, rasna, klasna, seksualna ili bilo koji drugi oblik diskriminacije) i ulogu koju jezik, odnosno diskurs⁴, ima u stvaranju i reprodukciji nejednakosti i zlorabe moći. Kao takva je u svojoj osnovi zapravo politički pokret jer brani interese potisnutih i diskriminiranih društvenih grupa i

⁴ Odnos diskursa i jezika nije jednakost – jezik je samo jedna od dimenzija diskursa, o čemu će biti riječ u narednim poglavljima.

buni se protiv onih koji zloupotrebljavaju jezik kako bi opravdali ili zamaskirali zlorabu moći.

Radi se o jednom interdisciplinarnom, metodološki i tematski vrlo raznolikom pristupu diskursu, često karakteriziranim kao disidentskim, s obzirom da čini potpuni zaokret u odnosu na *mainstream* lingvistiku. Ono što kritičku analizu diskursa čini vrlo privlačnom, svakako je kritika moćnih elita koje zlorabe jezik te eksplicitna naklonjenost potlačenim društvenim skupinama koje zbog te manipulacije trpe opresiju.

2. Krive predodžbe o kritičkoj analizi diskursa

Za rast, razvoj i potpuno stasanje kritičke analize diskursa zaslužne su brojne društvene znanosti i discipline, kao i filozofske i lingvističke škole. Sustavno gledajući, ona je zapravo dio šireg spektra kritičke teorije koja se šezdesetih i sedamdesetih javlja unutar humanističkih društvenih znanosti. Ako promatramo kronološki, prvo se pojavila kritička lingvistika⁵ i to sedamdesetih godina prošlog stoljeća, isprva inspirirana likom i djelom Georgea Orwella te kritičkom teorijom Jürgena Habermasa. Otuda kritičnost kao temeljna odlika tog pristupa jeziku. Lingvistička mu je podloga bila isprva rana teorija transformacijske gramatike Noama Chomskog, a u zreloj fazi Hallidayeva sistemska funkcionalna gramatika (Chilton, 2005: 20). No tek smještanjem diskursa u središte promatranja, na tragu Foucaultove filozofije diskursa, nastaje ono što danas nazivamo kritičkom analizom diskursa.

No prije nego krenemo proučavati teorijske temelje kritičke analize diskursa, valja razjasniti neke od zabluda i krivih predodžbi koje postoje o njoj. Prije svega, ona nije znanstveni smjer, škola ili lingvistička disciplina poput, primjerice, generativne ili funkcionalnih gramatika, niti je poddisciplina analize diskursa, kako joj naziv možda sugerira. Također nije teorija ili metoda koja se automatski može primijeniti na proučavanje društvene problematike. Kritička analiza diskursa je **perspektiva** u bavljenju znanosti koja se odlikuje kritičnošću i mogućnošću kombiniranja različitih humanističkih i društvenih znanosti. Orijentirana je problemski, a ne paradigmatki, dakle, ne postoji obrazac koji slijede svi praktičari prilikom analize. Kako ističe van Dijk (2001b: 95),

⁵ Ranu fazu razvoja kritičke misli o jeziku kojoj su 1989. temelje postavili Fowler i suradnici zbornikom *Language and Control*. To je svojevrsni manifest kritičke misli o jeziku i velikim se dijelom na njega oslanja teorija kritičke analize diskursa.

suprotno je kritičkom stavu imati poslušne "sljedbenike" u znanosti, stoga se kritičku analizu diskursa ne treba objektivirati i generalizirati, nazivajući ju "školom" ili "disciplinom". Kritička analiza diskursa metodološki je vrlo heterogena i kao takvu ju treba promatrati iz jedne drugačije perspektive te izbjegavati rigidnu kategorizaciju i formalizam. Radi se o teorijski, metodološki te analitički vrlo eklektičnom pristupu koji, osim s različitim granama lingvistike (pragmalingvistika, sociolingvistika, konverzacijska analiza), ima puno dodirnih točaka i s ostalim društvenim i humanističkim znanostima – antropologijom, psihologijom, kulturalnim studijima, sociologijom i povijesti. Ta eklektičnost joj omogućuje jedan specifičan pristup jeziku koji simultano promatra njegove lingvističke i sociološke aspekte. Rad znanstvenika koji na takav način promatraju jezik vrlo je dinamičan, heterogen, napreduje i razvija se iznimno brzo pa ga je nemoguće pozitivistički kategorizirati i treba ga prije svega promatrati kao svojevrsan akademski pokret za interdisciplinarno proučavanje diskursa s društveno-kritičkim stavom. Cilj disidentske kritičke analize diskursa jest raskrinkati društvenu neravnopravnost i diskriminaciju (re)konstruiranu, izražavanu i legitimiziranu kroz jezik i u jeziku; njezino je poslanje biti na strani diskriminiranih i onih kojima se manipulira te jasno istaknuti nepravdu i zlorabu moći koja se opetovano (re)konstruira i legitimizira kroz jezik (van Dijk, 2001, Wodak, 2001).

Lingvisti koji se bave kritičkom analizom diskursa dijele stav da su jezik i moć povezani te da se moć ostvaruje kroz jezik. Oni stoga žele razotkriti mehanizme kojima se jezik koristi kao sredstvo manipulacija i zlorabe moći, ali ujedno i istražiti kakve to posljedice ima na društvo, odnosno na neku konkretnu društvenu skupinu. Jasno je da jedna takva jezična analiza kao prvo nije kvantitativna, nego kvalitativna i kao drugo, ne može biti lišena subjektivnosti. Zato su kritike koje su joj upućene, da je neznanstvena i neozbiljna, promašene jer ne uzimaju u obzir cilj jedne takve jezične analize.

S obzirom da je riječ o kvalitativnoj analizi s kritičkim pristupom, nemoguće je i zapravo besmisleno inzistirati na pozitivizmu i objektivnosti svojstvenoj prirodnim znanostima. No to ne znači da kritička analiza diskursa ne promišlja i ne svhaća ozbiljno položaj i stav istraživača. Siegfried Jäger (2001: 34) ovako tumači položaj istraživača koji prakticira kritičku analizu diskursa:

Svaki istraživač/istraživačica koji/a provodi ovakvu analizu mora između ostalog jasno vidjeti da sa svojom kritikom nije smješten izvan diskursa koji analizira. Ukoliko toga nije svjestan/svjesna, svoju analizu diskursa dovodi u pitanje.

Istraživač/istraživačica može, osim na ostalim aspektima koje obuhvaća kritička analiza diskursa, temeljiti svoju analizu na vrijednostima i normama, zakonima i pravima; ali ne smije zaboraviti da su i oni sami povijesna posljedica nekog diskursa te da njegova/njezina moguća pristranost nije temeljena na istini, nego predstavlja položaj koji je također rezultat diskurzivnih procesa. Ukoliko ima takvo stajalište, može se uključiti u diskurzivno nadmetanje i braniti svoj položaj.

Kritička analiza diskursa svjesna je velike mane bavljenja diskursom, intertekstualnosti, zbog koje to proučavanje uvelike ovisi o subjektivnoj odluci istraživača i o formulaciji pitanja koju ona ili on sastavlja (Wodak: 1997: 6). No to nije puko subjektivno ocjenjivanje odabranog diskursa, nego pomna analiza jezične stvarnosti iz perspektive istraživača. Van Dijk ističe kako istraživači koji se bave kritičkom analizom diskursa posjeduju eksplicitnu svijest o tome koja im je uloga u društvu te dodaje da su teorija i analize koje formiraju uvijek sociopolitički situirane jer stoje u naglašenom odnosu solidarnosti i suradnje s potlačenim društvenim skupinama (2001a: 353). U tom se smislu pridjev *kritički* odnosi na usmjerenost k razotkrivanju poveznica između jezika, moći i ideologije koje su najčešće neprimjetne i skrivene od jezičnih korisnika. S obzirom da se bavi ozbiljnim sociopolitičkim problemima kao što su diskriminacija i manipulacija, kritička analiza diskursa nužno je politički motivirana i, kako pojašnjava van Dijk, ta je motivacija kombinacija tzv. "solidarnosti s potlačenima" i disidentskog stava spram onih koji vrše tu opresiju. Jer dok druge znanstvene discipline poriču svoj sociopolitički položaj, kritička analiza diskursa to ne čini, nego ga eksplicitno definira i štiti. Drugim riječima, kritička analiza je *pristrana i ponosi se time* (van Dijk, 2001b: 96).

Možda se zbog svoje metodološke raznolikosti i kritičke orijentacije, koja je potpuni otklon u odnosu na objektivnu i formalnu lingvističku tradiciju, kritička analiza diskursa na prvi pogled čini neodređena i daleka lingvistici, no radi se zapravo o prirodnoj reakciji na tijek razvoja znanosti o jeziku. Naime kritička perspektiva se u manjim ili većim razmjerima unazad nekoliko desetljeća javljala i u ostalim lingvističkim i srodnim disciplinama kao što su pragmatika, konverzacijska analiza, narativna analiza, retorika, stilistika, sociolingvistika, etnografija, medijska analiza i sl. (van Dijk, 2001a: 352). Od svojeg nastanka, pa i stotinu godina kasnije, lingvistika je pretežito bila formalistički orijentirana. Strukturalizam i generativna gramatika ponudili su istančane i vrlo detaljne opise jezika i jezičnih sustava, ali nisu se nikada maknuli dalje od rečenične razine. Osim toga, primjeri na kojima se vršila jezična analiza redovito su bili idealizirani, *ad hoc* izmišljeni i apstraktni, stoga zapravo nisu odražavali jezik kakav u svojoj prirodi jest i što

je najvažnije, nisu pratili promjene kroz koje jezik vremenom nepobitno prolazi, a koje opet idu „ruku pod ruku“ s društvenim promjenama. U drugoj polovici dvadesetog stoljeća konačno se napušta strogo formalna odijeljenost znanstvenih disciplina i na scenu stupaju interdisciplinarnost i funkcionalizam. Sve skupa to znači i novu perspektivu za dosadašnju lingvistiku koja, promatrajući izolirane jezične jedinice, postaje nedostatna jer izostavljajući društvenu dimenziju jezika daje njegov nepotpun i netočan opis. To je dovelo do usmjerenja na komunikacijsku funkciju jezika i postpuno napuštanje formalizma te opisivanje jezika onako kako ga ljudi zaista govore u različitim društvenim okruženjima i situacijama: u školi, na ulici, u parlamentu, kod liječnika, na selu, u gradu. Više se ne seciraju gramatičke zakonitosti rečenica, nego se promatra jezik na nadrečeničnoj razini, u obzir se uzima kontekst i analizira se diskurs. Sve je to bio prirodan slijed događaja, no u njemu je ipak najradikalniji istup napravila kritička analiza diskursa. Naime ona ne samo da je u opisivanju jezika otišla iznad razine rečenice, na razinu teksta, nego je otišla puno šire jer opisu jezika dodaje još dvije dimenzije; prva je međuovisnost i isprepletenost jezika, društva, politike i kulture, a druga je kritički pristup samoj analizi. Jezik, dakle, nije nikakva danost, niti je svodiv na apstraktan set pravila – jezik je samo jedna od brojnih društvenih praksi i kao takav je neodvojiv od društva pa ga se tako treba i promatrati.

3. Može li se diskurs definirati?

Na prethodnim stranicama često se javlja termin diskurs bez detaljnijeg tumačenja njegovog značenja. No problem s kojim se susrećemo kada želimo definirati diskurs nešto je poput začaranog kruga. Ako se išta zamjera teoriji diskursa i znanostima koje se bave proučavanjem diskursa, onda je to da je sam termin *diskurs* preširok, nedovoljno precizno definiran, da se njime previše razbacuju teoretičari raznih disciplina te da ga se uzima „zdravo za gotovo“ jer se gotovo nitko ne želi upuštati u njegovo definiranje. No ne treba stvari promatrati tako usko. Definiranje samo po sebi podrazumijeva pozitivizam, formalizam i svrstavanje u okvire – metode svojstvenim prirodnim znanostima. Diskurs je društveni fenomen i kao takav je fluidan pa na njemu kvantitativni mjerni instrument naprosto ne funkcionira. Diskurs je jedan od onih fenomena čiju kompleksnost teško da

može obuhvatiti jedna ili nekoliko definicija, a brojne se discipline zapravo u svojoj ukupnosti bave proučavanjem i definiranjem toga pojma. S druge strane, to je termin na koji izrazito često nailazimo u društvenim i humanističkim znanostima, ali i u svakodnevnom razgovoru i medijima. Ono što dodatno komplicira stvar jest da različite znanosti i teorijske discipline različito shvaćaju, upotrebljavaju i tumače pojam diskursa. Ono što je diskurs za lingvistiku, ne mora biti isto onome što diskursom smatra psihologija, teorija književnosti, sociologija ili pak feministička i *queer* teorija. No opet, sva ta tumačenja i pristupi zapravo na umu imaju isti fenomen, samo što proučavaju različite vidove njegove pojavnosti. Diskurs je termin koji se dosta često tumači kontradiktorno i isključivo, kako u svakodnevnoj upotrebi, tako i u znanosti. Kako se radi o jednom društvenom i sveprisutnom fenomenu, nepravедno je očekivati da ga se na pozitivistički način, kao u kakvoj prirodnoj znanosti, omeđi jedinstvenom formulom ili definicijom. Čini se da diskurs karakretizira jedna pomalo šizofrena osobnost – s jedne strane ga je tako lako prepoznati, a s druge strane gotovo nemoguće jednostavno definirati i objasniti.

Zanimljivo je da se ovaj rad, iako se bavi teorijskim temeljima kritičke analize diskursa, velikim dijelom bavi pitanjem što to diskurs uopće jest, a još je zanimljivije to da egzaktnog odgovora ni nakon desetaka kartica teksta i desetaka pročitanih knjiga i članaka nema. No jako je važno navesti različita mišljenja i razmišljanja o diskursu jer je razumijevanje tog fenomena nužno za razumijevanje same kritičke analize diskursa i vidljivo je da se neopravdane kritike na njezin račun uvijek javljaju upravo zbog tog nerazumijevanja.

Prije svega krenimo sa svakodnevnom, "općim" značenjem diskursa. Taj pojam dolazi od latinskog glagola *discurrere*, što znači cirkulirati. U općim rječnicima⁶ pod pojmom *diskurs* najčešće stoje odrednice kao što su *razgovor*, *govor*, *rasprava*, *rašćlanjivanje*, *zatim način i stil izlaganja s obzirom na temu ili područje djelatnosti u kojem se ostvaruje*. Ta dva načina inetrpretacije diskursa govore o dvije njegove dimenzije; **konkretnoj**, koja se odnosi na točno određeni *razgovor*, *govor* ili *raspravu* te **poopćenoj**, koja se odnosi na *razgovor tipičan s obzirom na temu ili područje djelatnosti*. Bez razmišljanja o lingvistici ili teoriji diskursa, u svakodnevnom razgovoru ćemo reći da u medijima i među političarima postoji *diskurs o Europskoj Uniji* ili da u globaliziranom svijetu postoji *diskurs multikulturalizma*, ali i da se nakon napada 11. rujna 2001. pojavio određeni *diskurs o terorizmu*. U tom slučaju ne mislimo samo na riječi koje pojedinci izgovaraju ili

⁶ Konzultirani su *Rječnik stranih riječi* Bratoljuba Klaića (1986) te *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (2004).

pišu o Europskoj Uniji, globalizmu ili terorizmu, nego i na ideje i svojevrstu filozofiju koja stoji iza tih razgovora, govora ili rasprava. Možemo reći i da saborski zastupnici Nenad Stazić i Andrija Hebrang imaju potpuno *različiti diskurs* ili pak da Siniša Vuco i Željko Kerum *svojim diskursom* često zabavljaju ljude. Tu dakako mislimo na to što oni (političari, novinari, nabrojani pojedinci itd.) govore i pišu, ali i na to *kako* to čine i u kojem okruženju i okolnostima, odnosno u kojem kontekstu. Često tada govorimo i o *žanru*, odnosno načinu interakcije u nekom posebnom okruženju ili o *stilu*, odnosno o načinu izražavanja svojstvenom nekom pojedincu. Već iz ovog najjednostavnijeg primjera možemo vidjeti kompleksnost i dinamičnost diskursa. On uključuje mnogo isprepletenih fenomena kao što su jezik, kontekst, sudionici, žanr, stil itd., a s obzirom da su ti fenomeni fluidni i vrlo dinamični, nemoguće je napraviti objektivnu kategorizaciju diskursa kako ga koristimo u svakodnevnom govoru.

4. Vječna lingvistička dilema: *diskurs ili tekst*

Ako govorimo o lingvistici u tradicionalnom smislu, ona je na tragu strukturalističkog stremljenja da se ostvari kao egzaktna znanost proučavala *langue*, formalne karakteristike jezika kao apstraktnog sustava, dok je *parole*, jezik u uporabi, bio zanemaren jer se, budući da je individualan i nepredvidiv, smatrao previše kaotičnim za kategoriziranje unutar okvira egzaktne znanosti. Zakonitosti jezičnih sustava prikazivale su se uvijek na rečenicama koje su bile izolirane iz svog, kako unutarjezičnog, tako i izvanjezičnog konteksta. Prošlo je stoljeće sva pozornost lingvista bila usmjerena na proučavanje fonologije, morfologije i sintakse. I dok je formalistički pristup ponudio vrlo dobra objašnjenja fonoloških i morfoloških sustava, kod sintakse je počeo pokazivati određene slabosti, primjerice, kod konektora ili modalnih izraza, koji nemaju sintaktičku ulogu, ali, bez obzira na to – itekako su prisutni u rečenicama, postoje i upotrebljavaju se. Stoga se počinje osjećati svojevrstna potreba za proučavanjem prirodnog, stvarnog, jezika u uporabi pa se javljaju i začeci bavljenja analizom diskursa⁷ i tekstnom lingvistikom. To je značilo

⁷ Važno je napomenuti da je pojam *analiza diskursa* zapravo "kišobran termin" koji se odnosi na metodu kvalitativnog istraživanja diskursa (kako pisanog tako i govorenog jezika) u različitim društvenim znanostima, primjerice, antropologiji, lingvistici, filozofiji, psihologiji, sociologiji, pa čak i pedagogiji, medijskoj kulturi i pravu (detaljnije vidjeti Cameron 2001.). Svaka od tih znanosti prilikom analize usmjerena je na svoje područje zanimanja. Tako će lingvistiku zanimati zakonitosti jezika, jer je, najjednostavnije rečeno, jezik područje kojim se ona bavi. No s obzirom da diskurs zahvaća tako širok spektar ljudske djelatnosti i postojanja, neki inzistiraju na jednom cjelovitom, interdisciplinarnom proučavanju diskursa koje neće izolirano promatrati njegove gore navedene dimenzije, nego diskurs u

prije svega analiziranje snimljenih razgovora i dijaloga ili tekstova u časopisima, novinama i knjigama, što dakako podrazumijeva nadrećenićnu razinu jezika i primjere koji su nastali prirodno i s ciljem komunikacije, a nisu bili izmišljeni u svrhu analize.

4.1. *Diskurs i tekst u tradicionalnoj lingvistici*

U lingvistici je termin *analiza diskursa* prvi upotrijebio Zellig Harris 1952. godine u članku *Discourse Analysis*. On diskursom smatra **koherentan slijed rećenica koje karakterizira zavisnost meću dijelovima**, a pod analizom diskura podrazumijeva **opis mehanizama kojima se te rećenice povezuju u cjelinu** (Widdowson, 2004). S vremenom je došlo do znaćajne modifikacije definicije diskursa, a danas lingvistićki rjećnici i leksikoni diskurs definiraju kao *opći termin za konkretne primjere jezićne uporabe, primjerice, jezik koji je nastao kao rezultat komunikacije*, ili termin koji se odnosi najćešće *na jedinice veće od gramatićkih (klauze, fraze i rećenice) i obuhvaća veće jedinice kao što su paragrafi, razgovori, intervjui*⁸. Neki dodaju još da se termin koristi s varijacijom u znaćenju: *ponekad se povezuje s govorom, ponekad ga se smatra produktom interaktivnog procesa u sociokulturalnom kontekstu, jezikom u kontekstu u svim oblicima i ostvarajima*⁹. Norman Fairclough (2006: 3) navodi da se diskurs u lingvistici i modernoj analizi diskursa tumaći na različite načine; kao "primjerci govorenog dijaloga" nasuprot "pisanim tekstovima", "govoreni i pisani jezik", "situacijski kontekst jezićne uporabe", "interakcija između čitatelja/autora i teksta" ili kao "žanr" – npr. diskurs medija, politićki diskurs ili medicinski diskurs. Već u ovih nekoliko navoda vidi se da u lingvistićkoj teoriji postoji poprilićna zbrka jer nema jedinstvene definicije diskursa i različiti ga teoretićari različito definiraju.

Harrisovo poimanje analize diskursa, koje se odnosilo na formalistićku analizu nadrećenićne razine jezika, ali i dalje bez ukljućivanja znaćenjske komponente u taj opis, slijedila je i klasićna analiza diskursa narednih nekoliko desetljeća¹⁰ – bavila se uglavnom

njegovoj cijelosti (vidi van Dijk, 1997.). Za detaljan pregled bavljenja diskursom u lingvistici vidjeti Renkema (2004) *Introduction to Discourse Studies*.

Kada se ovdje govori o analizi diskursa, misli se prvenstveno na način na koji ju promatra *mainstream* lingvistika, a kasnije će se objasniti razlike između takvog pristupa i **kritićke** analize diskursa.

⁸ Prema *LONGMAN Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics* (2002).

⁹ Prema *Routledge Dictionary of Language and Linguistics* (1996).

¹⁰ Ovdje treba istaknuti najveće "klasike" analize diskursa, *Cohesion in English* Halliday i R. Hasan (1976), *An Introduction to Discourse Analysis* Michaela Coultharda (1977), *Introduction to text linguistics* de

proučavanjem tradicionalnih gramatičkih koncepata kao što su članovi, zamjenice, glagolska vremena i sl. te načinom na koji oni strukturiraju jedinice veće od rečenice, odnosno kako funkcioniraju kao konektori¹¹. Ukratko, preslikava se analiza rečeničnih struktura na nadrečeničnu analizu, a uz to se opisuju načini na koje govornici uvode novu temu, nastavljaju razgovor i sl., dakle želi se prikazati strukturiranost i uređenost većih jezičnih ostvaraja. Prijeloman je trenutak bio kada su M. A. K. Halliday i R. Hasan u djelu *Cohesion in English* iz 1976. godine definirali nadrečeničnu jedinicu, u ovom slučaju *tekst*, kao *semantičku jedinicu*, a ne kao jedinicu forme. Time su učinili značajan zaokret prema funkcionalizmu i otvorili vrata interdisciplinarnosti, što je velika suprotnost u odnosu na tradicionalni strukturalistički stav o izričitoj autonomiji lingvistike i njezinog strogog izoliranja od ostalih znanosti.

No treba primijetiti da Halliday i Hasan (1976: 1), iako se njihovo djelo smatra klasikom analize diskursa, ne govore o *diskursu*, nego o *tekstu*, koji definiraju kao *bilo koji ulomak govorenog ili pisanog jezika koji čini cjelinu*. Jednu takvu cjelinu na okupu drže kohezija i koherencija¹². Sada dolazimo do problema koji postoji od samih početaka analize diskursa, a to je terminološka nedosljednost pri uporabi tih dvaju termina - teksta i diskursa. Govoreći o tekstu kao o koherentnom slijedu konačnog broja rečenica, javlja se dilema: nije li i diskurs isto to – koherentni ostvaraj jezika veći od rečenice? Maločas smo rekli da su ulomci, paragrafi, razgovori i politički govori diskurs. Oni su također ulomci govorenog ili pisanog jezika koji čine cjelinu pa tako zadovoljavaju i kriterij koji postavljaju Halliday i Hasan.

Ta granica ponekad je toliko nejasna da se jedno definira pomoću drugog, primjerice, *diskurs je opći naziv za različite vrste tekstova*¹³, stoji u jednom lingvističkom rječniku. Ili, De Beaugrande i Dressler (2010: 13-14) tekst definiraju kao *komunikacijski događaj* i dodaju da se tekstovi upotrebljavaju u *diskursu*, bez daljnjeg objašnjenja i definiranja diskursa. Widdowson (2004: 4) primjećuje kako M. W. Stubbs, jedan od ključnih autoriteta na ovom polju, diskurs i tekst tretira kao sinonime – *jezikom nadrečenične razine*, odnosno *većim jezičnim jedinicama kao što su razgovori ili pisani tekstovi*. Nadalje, Stubbs govori o

Beaugrande i Dresslera (1981., kod nas prevedeno tek 2010.), *Discourse Analysis* Browna i Yulea (1983) te *Discourse Analysis* M.W. Stubbsa (1983)

¹¹ Kad je riječ o tekstnoj lingvistici i istraživanju upravo konektora u Hrvatskoj, svakako treba istaknuti knjigu *Uvod u lingvistiku teksta* (1987) Mirne Velčić, prvu koja se bavi tom tematikom.

¹² Ta su dva pojma ključna za zrelu fazu tradicionalne analize diskursa. Kohezija označava takvu vezu unutar teksta kada interpretacija jednog elementa ovisi o drugom elementu unutar njega. To je formalno "ljepilo" teksta – sinonimi, zamjenice itd. S druge strane, koherencija je sila koja povezuje tekst, a nalazi se izvan njega, dakle znanje o svijetu i kontekst odvijanja jezične interakcije.

¹³ *Routledge Dictionary of Language and Linguistics* (1996)

pisanim tekstovima i govorenom diskursu, gdje diskurs znači određenu duljinu, a tekst može biti vrlo kratak (ibid, 1). No i ta je odrednica toliko nejasna da i sve i ništa može biti i diskurs i tekst. Kako izmjeriti je li nešto kratko ili dugo? Koji je kriterij, dvije, pet ili petsto povezanih rečenica? Da stvar bude kompliciranija, za Hallidaya i Hasan (1976), tekst može biti bilo koje duljine, dok god zadovoljava kriterije kohezije i koherencije i čini smislenu cjelinu u nekom jezičnom kontekstu. Postavlja se pitanje može li se jednu samu rečenicu, sintagmu ili samo riječ, pa čak i grafem, smatrati tekstem¹⁴ ili diskursom, s obzirom da ispunjava ostale kriterije: pisanost ili izgovorenost, nastanak s ciljem komunikacije i smještenost u određenom kontekstu¹⁵.

Dakako da je ovdje riječ tek o nekoliko navoda i definicija i nije prikazana misao svih teorija i pristupa analizi diskursa, ali vrlo je indikativna ta terminološka problematika. To famozno nerazlikovanje diskursa i teksta na koje se lingvistika naprosto naviknula oštro kritizira Widdowson kada kaže da je *nasumična uporaba tih dvaju termina u lingvistici toliko ortodoksan stav da se čini perverznim pa čak i luđački odvažnim preispitivati ga* (2004: 5).

Iako rana harisovska analiza diskursa drži da se jezik nikada ne ostvaruje u obliku izoliranih riječi ili rečenica, nego u povezanom *diskursu*, ona se ipak bavi samo tom povezanošću, a ne implikacijama koje diskurs može imati. Takvo je viđenje diskursa čisto gramatičko, nešto poput nadrečenične sintakse, stoga bi bilo točnije to na što Harris misli, a što je bio temelj na kojem se dalje razvijala analiza diskursa kao lingvistička disciplina, nazvati *tekstom*, a ne *diskursom* (Widdowson, 2004: 4) i sukladno tome, govoriti o tekstnoj analizi umjesto o analizi diskursa. Osamdesetih su Brown i Yule (1983), svjesni nejasnoća i kontradikcija u lingvističkim radovima, razgraničili tekst i diskurs definirajući tekst kao *produkt*, a diskurs kao *proces* jezične komunikacije. Oni smještaju diskurs u pragmatičke okvire i time naglašavaju važnost komunikacijske prirode jezika. Ako se dosad i uvažavao kontekst, bio je to jezični kontekst, a ovako oblikovan pristup diskursu konačno uvažava i izvanjezični kontekst kao presudan za tumačenje jezičnih iskaza.

¹⁴ Primjerice, Widdowson (2004: 6 – 8) odbacuje nadrečenično ustrojstvo kao temeljni kriterij jer smatra da su elementi manji od rečenice također tekstovi, pa tako i samo jedna riječ ili slovo, kao što je natpis *DAME* na toaletu ili znak *P* kao oznaka za parkiralište. Takve jezične jedinice on također smatra tekstovima jer prenose smislenu i cjelovitu poruku. Dakle, za njega je ključni kriterij svrha teksta u društvu, a ne samo lingvistički opseg. S druge strane, diskursom smatra proces proizvodnje tekstova. Postavlja se onda pitanje ima li smisla uopće govoriti o nadrečeničnom ustrojstvu jezika, kada ga očito ne moramo uvijek uzimati u obzir, a da time ipak ne zanemarimo komunikacijsku funkciju jezika i njegovu ostvarenost u uporabi.

¹⁵ Također je važno znati o kojem je kontekstu riječ - unutarjezičnom ili izvanjezičnom. Ako se usredotočimo samo na unutarjezični, zadržavamo se na formalnoj tekstualnoj analizi koja ne može uvijek dovoljno objasniti smisao diskursa.

No jednoznačnog odgovora na pitanje o razlikovanju diskursa i teksta zapravo nema i vrlo je česta praksa i danas, nakon toliko godina i teorija, nedosljedno upotrebljavati te termine ili ih izjednačavati. Krajem osamdesetih je Norman Fairclough, teoretičar tada rane kritičke lingvistike, ispravno zaključio da je *tekst produkt, a ne proces*, dok je diskurs definirao kao *cjelokupni proces društvene interakcije koje je tekst samo dio* (1989: 24). Fairclough daje puno širu dimenziju diskursu i dodaje da složeni proces društvene interakcije osim teksta *sadrži i sam proces njegove proizvodnje te proces interpretacije, za koju nam tekst služi kao izvor* (ibid). Dakle, tekst je samo konačni rezultat složenog procesa koji nazivamo diskurs, to je ono materijalno što možemo analizirati (konkretne riječi i rečenice; npr. transkript nekog političkog govora) i na tome otkrivati tragove i osobitosti diskursa. Bez teksta ne možemo doći do interpretacije, a svi su ti fenomeni (diskurs, tekst, interpretacija) elementi složenog procesa društvene interakcije. Takvo poimanje diskursa bila je prva faza formiranja kritičke analize diskursa.

Iako ne možemo jednoznačno definirati diskurs, iz ovog kratkog pregleda vidljivo je da kada je riječ o razvoju suvremene lingvistike, postoje dvije tendencije – jedna je shvaćanje diskursa kao nadrečeničnog jezičnog ustrojstva i ona je u svojoj prirodi još uvijek formalistička. Stoga bi pravilnije bilo nazvati ju tekstnom lingvistikom jer se bavi zakonitostima *tekstova* i njihovom formom. Druga je tendencija shvaćanje diskursa kao prirodnog jezika, ostvarenog u stvarnom životu i kao takva u središte proučavanja stavlja komunikacijsku funkciju jezika.

4.2. Diskurs kao vid društvene prakse

Iz prethodnog prikaza vidljive su dvije perspektive u poimanju diskursa u lingvistici. Prva je *diskurs kao tekst* – više rečenica povezanih koherentnim i kohezivnim silama, a odnosi se zapravo na ključni prijelaz s rečenične ili čak niže razine proučavanja jezika na nadrečeničnu razinu. Druga perspektiva, koja nužno proizlazi iz prve, označava diskurs kao jezik ili stil koji se javlja u određenom kontekstu, primjerice politički diskurs. Prema ovako postavljenim tendencijama, može se steći dojam da je diskurs isto što i jezik, odnosno, da je njihov odnos jednakost. No zapravo uopće nije tako. Nažalost, *mainstream* lingvistika je, čak i u postupnom okretanju prema nadrečeničnoj razini jezika, potpuno zanemarila njegovu društvenu ulogu. Diskurs nikada nije *samo jezik*, nego svojevrsan

sustav znakova, odnosno svih jezičnih iskaza ili tekstova koji imaju značenje i nekakav učinak u stvarnom svijetu¹⁶. Ruth Wodak ističe da je diskurs naprosto nerazdvojiv od ostalih oblika društvenih praksi, što je vidljivo i iz toga da se često definira kroz njih; može ga se gledati kao specifični oblik jezične **uporabe**, ali istovremeno i kao specifični oblik društvene **interakcije**, dakle, radi se o kompletnom komunikacijskom događaju u nekom društvenom kontekstu (Wodak, 1997: 5). Budući da diskurs definiramo pomoću društvenih fenomena, neosporno je da je riječ o društvenom fenomenu također, odnosno o vidu društvenih praksi.

Kritička analiza diskursa, za razliku od nekritičkih pristupa diskursu, koji se uglavnom zadržavaju na opisu diskursa ili diskurzivnih praksi, uz to još želi istražiti povezanost diskurzivnih i društvenih praksi, odnosno ulogu koju diskurs ima u društvu. Ona želi razotkriti učinak odnosa moći i ideologije na diskurs, ali i konstruktivnog učinka koji diskurs ima na društvene identitete, društvene odnose i sustave zanja i vjerovanja, čega sudionici diskursa ne moraju uvijek biti svjesni (Fairclough, 2006: 12). Dakako da se za takvo poimanje diskursa nužno mora izaći iz okvira lingvistike pa su na razvoj kritičke analize diskursa, osim suvremenih trendova u lingvistici, znatno utjecali interdisciplinarni dodiri lingvistike i filozofije, sociologije, semiotike, teorije književnosti i antropologije. Deborah Cameron kao središnje zanimanje kritičke analize diskursa ističe povezanost "jezične" i "nejezične" dimenzije diskursa, koja je izrazito vidljiva kroz nastojanja da se pokaže kako diskurs u lingvističkom smislu funkcionira kao diskurs u smislu društvene prakse, koja pak *konstruira* objekte o kojima komunicira (Cameron, 2001: 123).

Jan Blommaert (2005: 3) diskurs definira kao smislenu simboličku ljudsku aktivnost koja je u dodiru s društvenim, kulturalnim i povijesnim obrascima i razvojem njihove uporabe. Za bolje shvaćanje definicije, daje vrlo slikovit primjer reklame. Naime jedna prosječna novinska reklama sadrži pisani tekst u raznim oblicima, od naslova do sitnog teksta, raznih oblika i boja, a sve to ima neko značenje. No osim jezika, reklama može sadržavati i slike, fotografije i različite simbole, sve raznih veličina i različito raspoređenih. Cjelokupnost izgleda više je vizualna nego tekstualna, odnosno tekstualni sadržaj ne može se odvojiti od vizualnog sadržaja. Reklama postoji u nekom prostoru i vremenu – one reklame koje se tiskaju jednom razlikuju se od onih koje izlaze svakodnevno, one koje su na prvoj stranici imaju drugačiji status od onih koje su na šestoj stranici novina itd. Nijedna

¹⁶ Neki teoretičari kritičke analize diskursa proširuju poimanje diskursa; naime smatraju da se diskursom ne trebaju smatrati isključivo jezični fenomeni i tekstovi, nego i ostali simbolički oblici, kao što su slike ili kombinacija riječi i slike, primjerice u oglašavanju (van Leeuwen, 2005, Fairclough, 2006)

od komponenti novinske reklame nije arbitrarna i nijedan element sam za sebe nema značenje, nego ono proizlazi iz međuodnosa svih elemenata. Ukratko, ono što nazivamo *diskursom* jest cjelokupni raspored svih elemenata reklame, dakle, *reklama*, a ne samo njezin tekst (ibid). Određena reklama s razlogom izgleda tako kako izgleda i njezin je sadržaj, kao i tekst koji se na njoj nalazi, nastao ciljano i namjerno, s obzirom na populaciju kojoj je namijenjen. Zbog toga autori prilikom osmišljavanja i izrade reklame poštuju određene (između ostalog, jezične) konvencije i norme koje su u nekom društvu uvriježene i općeprihvaćene, primjerice obraćanje s *Vi* ili *ti*, korištenje uzrečica ili fraza učestalih u razgovornom jeziku (npr. *i ovce i novce* u reklamama jednog teleoperatera). S druge strane, diskurs neke reklame može utjecati na svakodnevni govor skupine kojoj je namijenjena te ga ona može preuzeti i koristiti, npr. fraza *moj brat također* iz predizbornog spota jedne političke stranke koja je ubrzo postala dijelom svakodnevnog govora i ležerne komunikacije. Već na ovom jednostavnom i zapravo površnom primjeru pokazuje se sva složenost međuodnosa diskursa i društva.

U društvenim znanostima najčešće se na odnos diskursa i društva gledalo iz dvije moguće perspektive. Prema prvoj diskurs je društveno determiniran, a prema drugoj diskurs direktno utječe na stvaranje društva i društvenih poredaka. Fairclough (2006) naglašava opasnost upadanja u zamku tih dviju krajnosti jer se tako diskurs smatra ili samo odrazom dublje društvene stvarnosti ili, što je vrlo idealistički, "proizvođačem" društvenog poretka. Stoga i u ovom problemu dolazi do potpuno drugačije perspektive, jer kritička analiza diskursa naglašava da diskurs i društvo stoje u **dijalektičkom odnosu**. To znači da je diskurs istovremeno društveno konstituiran i društveno uvjetovan. Prema tome, diskurs nije samo individualna aktivnost niti je puki odraz društvenih okolnosti. S jedne strane, on je oblikovan i uvjetovan društvenom strukturom u najširem mogućem smislu i to na svim razinama: klasom, zakonima, obrazovanjem, sustavom klasifikacije, različitim normama i konvencijama diskurzivne i nediskurzivne prirode. S druge strane, diskurs konstituira društvo – utječe na oblikovanje svih gore navedenih dimenzija društvene strukture: na norme, konvencije, odnose, identitete i institucije koje stoje iza njih. *Diskurs je praksa predstavljanja svijeta, ali i više od toga – on je i praksa označivanja svijeta, sačinjavanja i konstruiranja svijeta u značenju* (ibid, 63 – 64).

Zaključno se može reći da opisivanje diskursa kao vida društvene prakse znači dijalektičku vezu između određenih diskurzivnih događaja i situacija, institucija i društvenih struktura koje ga uobličavaju: one oblikuju diskurzivni događaj, ali je i on oblikovan njima. Kritička analiza diskursa čini značajan **interdisciplinarni iskorak** te se,

svjesna ograničenja i nedostataka izoliranja unutar okvira lingvistike, okreće drugim disciplinama – filozofiji, sociologiji, psihologiji, antropologiji i književnoj teoriji. S obzirom da u prvoj polovici 20. stoljeća dolazi do tzv. *lingvističkog okreta* u društvenoj teoriji, odnosno, postavljanja jezika u središte proučavanja društvenih fenomena, imala je dovoljno prostora za uspostavljanje tih interdisciplinarnih veza.

4.3. Filozofija Michela Foucaulta i raskid sa starim viđenjem jezika

Na koncept dijalektičkog odnosa diskursa i društva ogroman je utjecaj imao francuski filozof Michel Foucault (1925 – 1984). Bez tog ključnog mislioca kritičke teorije teško da bi se mogla pojmiti misao poststrukturalizma, postmodernizma i postkolonijalizma, bilo da ga se prihvaćalo, modificiralo ili žestoko kritiziralo. Središnji koncepti Foucaultove filozofije bili su **moć**, **znanje** i, u konačnici, **diskurs**, za čiju je popularnost i sveprisutnost u brojnim znanstvenim disciplinama zaslužan upravo on. Nemoguće je u nekoliko kartica sažeti Foucaultovu misao o diskursu, zato jer je taj fenomen bio samim središtem njegova proučavanja nekoliko desetljeća pa su se tako s vremenom njegova definicija i poimanje mijenjali i nadograđivali:

Umjesto da s vremenom suzim fluidno značenje pojmu „diskurs“, vjerujem da sam mu zapravo dodao na značenju: nekad ga tretirajući kao opću domenu svih izjava, nekad kao moguće individualiziranu grupu izjava, a nekada kao reguliranu praksu koja objašnjava brojne iskaze.

(prema Mills, 1997: 6)

Foucault je utjecao na dvije kasnije struje: jedna (kasnije nastavljena u postmodernističkoj teoriji Barthesa i Derride) je djelovala na području sociologije, političke znanosti i teorije književnosti i nije se bavila isključivo jezikom, dok se druga struja, u koju ubrajamo i klasike kritičke analize diskursa poput Normana Fairclougha i Ruth Wodak, izrazito usmjerila baš na proučavanje jezika. Najznačajnije koncepte za proučavanje diskursa Foucault je iznio u svom nastupnom predavanju za Collège de France 1970. godine, koji je kasnije objavljen pod naslovom *Poredak diskursa*. Temeljna je misao bila sljedeća:

U svakom se društvu produkcija diskursa u isti mah kontrolira, selektira, organizira i raspodjeljuje, i to izvjesnim postupcima čija je uloga da ukrote moći i opasnosti diskursa, da ovladaju njegovim nepredvidljivim događajima, da izbjegnu njegovu tešku i opasnu materijalnost.

(Foucault, 2007 [1970])

Iako je Foucaultov utjecaj najizraženiji, za kritičku analizu diskursa važne su i teorije Barryja Hindessa, Louisa Althussera (osobito kad je riječ o ideologiji), Paula Hirsta, Valentina Vološinova, Mihaila Bakhtina te Michela Pecheuxa. Njihove teorije i

promišljanja o diskursu, iako imaju dosta razlika, sistematizira Sara Mills (1997: 11 – 15) te navodi tri najznačajnije zajedničke teorijske postavke:

1. **Dijalog je glavni preduvjet za postojanje diskursa.** Sve što se govori ili piše, društvene je naravi, stoga institucije i društveni kontekst imaju ključnu ulogu u razvoju, održavanju i kruženju diskursâ. Diskurs nikada nije nepovezani niz rečenica, nego skupina iskaza, rečenica i izjava koje postoje u nekom društvenom kontekstu.

2. **Diskurs je uvijek vezan uz prakse isključivanja.** To znači da je ono što je izrečeno ili napisano uvijek rezultat isključivanja onog drugoga što je moglo biti rečeno ili napisano. Isto je i na razinama nižim od teksta: riječ, morfem ili fonem koje smo odabrali prilikom nekog jezičnog ostvaraja podrazumijevaju isključivanje svih ostalih mogućih koji nam stoje na raspolaganju unutar jezičnog sustava, radi se o odnosima *in absentia*. Tako je i s diskursom: primjerice, *normalizirani* diskurs o cijepljenju podrazumijeva cjepivo kao važnu (i zakonski obvezujuću) prevenciju bolesti. No zapravo se radi samo o odabiru jednog od mogućih načina govorenja o cijepljenju jer jednako tako postoji i stav da je cjepivo zapravo vrlo štetno te da može imati neželjene posljedice kod djece pa osim alergijskih reakcija i napada može uzrokovati čak i stanja kao što su autizam i ADHD. No s obzirom da je takav diskurs marginaliziran uslijed normalizacije onog prvog načina govorenja o cjepivu, kroz institucije i društvene prakse ustalio se i *naturalizirao* stanoviti afirmativan diskurs o cijepljenju. Mills za primjere navodi književni kanon i europsku nomenklaturu biljaka koja je nametnuta Novom svijetu. Učenik ili student književnosti u sklopu plana i programa obrazovne ustanove neće imati priliku upoznati književna djela izvan kanona, a koloniziranim je područjima Europljanin nametnuo vlastitu klasifikaciju biljaka prema Lineeu, iako su domoroci već imali svoju klasifikaciju biljaka koja je bila prilagođena njihovim potrebama i načinu života te se temeljila na hranidbenim vrijednostima i ljekovitim svojstvima. Ono što zanima kritičku analizu diskursa upravo je učinak takvog odabira i isključivanja mogućih načina govorenja o nečemu. Zbog reproduiciranja dominantnih diskurzivnih struktura, ona druga znanja i diskursi koji postoje nemaju jednaku vrijednost, dok ono što nije isključeno, postaje "istinito".

3. **Bilo koji označitelj i sve što ima značenje može se smatrati dijelom diskursa.** To znači da diskursi nisu tek lanci rečenica, nego da čine niz iskaza koji imaju značenje, snagu i utjecaj u društvenom kontekstu. Diskurs predstavlja sve prakse koje sustavno tvore objekt svoga govorenja, prema tome diskurs je nešto što proizvodi nešto drugo (ibid: 17). Dakle ono što kritička analiza diskursa tvrdi i što preuzima od ranijih kritičkih mislilaca

jest to da je "stvarnost" konstruirana, odnosno da ju oblikuju različiti društveni utjecaji (Cameron, 2001: 124).

5. Kritička lingvistika

Iako je s vremenom dolazilo do značajnih modifikacija u poimanju diskursa, željela bih u tom kontekstu izdvojiti tri važna zaokreta važna za lingvistiku. Prvi je bio upravo Harrisovo eksplicitno zanimanje za nadrečeničnu razinu jezika (članak *Discourse Analysis* iz 1952. godine) jer tim trenutkom započinje ikakvo bavljenje diskursom na lingvističkom terenu. Ono je i dalje formalističke prirode – proučavaju se samo formalni mehanizmi povezivanja rečenica i unutarjezični kontekst, značenje je izostavljeno iz opisa i zapravo se primjenjuju mehanizmi proučavanja rečenične sintakse na diskurs ili bolje rečeno, tekst. Drugi važan zaokret bio je sedamdesetih, kada se tekst definirao kao semantička jedinica i tada se pažnja usmjerava na predugo zanemarivanu, pragmatičku funkciju jezika i njegovu ostvarenost s ciljem komunikacije. Sada na važnosti dobiva izvanjezični kontekst. Treći zaokret vidljiv je u pojavi kritičke lingvistike koja uz sve to promatra društvenu ulogu jezika kao sredstva reprodukcije ideologije i moći. O prva dva zaokreta bilo je riječi u ranijim poglavljima, a ovdje će se govoriti o nastanku kritičke lingvistike kao izravnom poticaju za kasniji razvoj kritičke analize diskursa.

Često se nazivi kritička lingvistika i kritička analiza diskursa koriste kao sinonimi, no valja ih razlikovati, jer se radi o kronološki različitim razdobljima kritičke perspektive proučavanja jezika. Kritička lingvistika označava ranu teoriju sedamdesetih godina 20. stoljeća, lingvisti kao što su Roger Fowler, Günter Kress, Bob Hodge i Tony Trew koji su svoje ideje iznijeli u zborniku *Language and Control* 1979. godine. Navedeni autori bave se "orvelijanskim" osobinama javnog diskursa, ideologijom u tisku te društvenom ulogom jezika, da bi na kraju formulirali svojevrsan manifest kritičke lingvistike. Ovako Günther Kress (1996: 15) opisuje razlog nastanka kritičkog pristupa jeziku:

Kritička lingvistika / kritička analiza diskursa / kritičke jezične studije su od početka imale politički projekt u sebi; ugrubo govoreći, mijenjanje neravnomjerne raspodjele ekonomskih, kulturalnih i političkih dobara u suvremenim društvima. Namjera je bila razrušiti sustav pretjerane nejednakosti moći na način da se razotkrije njegova podloga i učinci kroz analizu potentnih kulturalnih objekata - tekstova - i na taj način pomoći u postizanju ravnomjernijeg društvenog poretka.

Treba napomenuti da kritička lingvistika nije bila nova **metoda** ili **razina lingvističkog opisa**, nego jednostavno nova perspektiva proučavanju jezika¹⁷. Njezina je glavna teorijska pretpostavka ta da postoji **neporeciva prožimajuća veza između jezične i društvene strukture**, i to puno dublja od povezanosti društvenih grupa i jezičnih stilova kako to opisuje tradicionalna sociolingvistika. Fowler i Kress (1979) tvrde da društvena grupiranja i odnosi unutar društvenih grupa imaju izravan utjecaj na ponašanje jezičnih korisnika te da ti društveno utvrđeni obrasci jezičnog ponašanja također utječu na nejezične obrasce ponašanja i izgradnju svjetonazora, koji pak sazrijevaju kroz jezičnu uporabu. Takva jezična uporaba, oblikovana prema obrascima ponašanja, obilježena je ideologijom (ibid: 185). Ideologija¹⁸ je kroz jezik posredovana i ustaljena za onoga tko jezik usvaja i služi se njime, a budući da su jezični korisnici već socijalizirani unutar neke društvene skupine, uglavnom nisu svjesni djelovanja ideologije, nisu kritički postavljeni prema njoj te ju ne primjećuju i ne preispituju.

Stoga, ako jezik ima središnju ulogu u procesu izgradnje ljudi kao pojedinaca i društvenih subjekata, a neodvojiv je od ideologije, detaljan opis jezika može nam pomoći da shvatimo na koji su način ljudi potlačeni ili diskriminirani unutar nekih društvenih struktura. Fowler i suradnici zato tvrde da je **potrebna jedna takva lingvistika koja će biti spremna kritički reflektirati uzročnike fenomena koje proučava, kao i narav društva čiji je jezik sastavni dio**. Vrlo netipično za lingvistiku, javlja se jedan disidentski stav prema kojem bi lingvistika trebala biti instrument borbe protiv ideološke kontrole i jezičnog podjarmljivanja te bi morala proučavati ideološke procese, koji su posrednici odnosa moći i kontrole, a neizostavno su prisutni u jezičnoj uporabi.

Nadalje, Fowler i Kress ističu izrazito negodovanje zbog dvaju dualizama koji prevladavaju u dotadašnjoj lingvistici – što možemo povezati s pričom o lingvisticizmu s početka – prvi je tvrdoglavo odvajanje značenja i forme, a drugi je jaz između lingvističke i sociolingvističke dimenzije iskaza i tekstova. Oni tvrde da prilikom jezične uporabe, kada su leksičke jedinice i lingvističke forme ostvarene kao koherentan diskurs, mi sustavno

¹⁷ Kao što to, u konačnici, nije ni analiza diskursa (u klasičnom, lingvističkom smislu). Analiza diskursa primjenjuje i kombinira opise nekoliko razina jezika - fonološke, morfološke, sintaktičke i semantičke - s ciljem stvaranja slike o zakonitostima po kojima se nešto javlja kao diskurs. I dok analiza diskursa objašnjava *kako*, kritička analiza diskursa nastoji odgovoriti na pitanje *zašto*.

¹⁸ Ovdje se ideologija koristi u marksističkom smislu kao kriva zabluda koju vladajuća klasa nameće kako bi potlačila radničku. Kasnije kritička analiza diskursa preispituje takav jednostrani marksistički pristup ideologiji te rabi jedan neutralan pristup prema kojem ideologije nisu nužno lažne, izopačene ideje, nego opća uvjerenja i predožbe pristune u nekom društvu. O tome će biti riječi u narednim poglavljima.

biramo između setova alternativa¹⁹, a rezultat je tog procesa značenje. Ono itekako nadilazi ono značenje koje neki element ima izoliran, stoga je takva izolirana značenja besmisleno uopće i promatrati.

Formalna lingvistika jezike smatra skupovima struktura koje usvajamo kroz primarnu socijalizaciju, ali su to i dalje samo formalne selekcije mogućnosti koje nam nudi naša biološka narav i ne smatra ih se društvenima u svojoj biti. To znači da se svi jezici mogu formalno opisati, mogu se pisati njihove gramatike bez ikakve reference na komunikacijski kontekst ili društveno okruženje. Prikaz jedne takve idealizirane jezične kompetencije, kakva je najprovokativnije izražena u čomskijanskoj lingvistici, implicira da je ona jednaka za sve svoje članove, što uopće nije točno. Kao alternativu tom odlamanju jezične strukture od jezične uporabe, Fowler i Kress vide gramatiku koja bi opisala ne samo mogućnost proizvođenja i razumijevanja rečenica, nego i proizvodnju kontekstualno prikladnih jezičnih iskaza, percepcijom neprikladnosti itd. (1987: 187). Govorimo o kasnim sedamdesetima, vremenu kad su sociolingvistika, pragmatika i teorija govornih činova, implikatura, analiza diskursa i općenito funkcionalna lingvistika uzele maha, no iako je učinjen značajan zaokret u odnosu na formalnu čomskijansku lingvistiku, kritički lingvisti kritiziraju i te pristupe i smatraju ih manjkavima u nekim područjima, ali ne poriču njihov doprinos samoj kritičkoj analizi diskursa. Primjerice, Norman Fairclough u klasiku *Language and Power* (1989: 6 – 14) analizira nedostatke disciplina koje proučavaju jezik, smatrajući da, iz kritičke perspektive gledajući, imaju brojna ograničenja te da su nedovoljno međusobno povezane i previše izolirane jedna od druge. Primjerice, za lingvistiku (misleći pritom na proučavanje gramatike u širem smislu) kaže da ima preusko poimanje jezika jer je malo ili gotovo ništa pažnje posvetila stvarnom govorenom ili pisanom jeziku. Paradoksalno je, smatra Fairclough, da je lingvistika dala tako impresivne opise jezika kao potencijala, odnosno kao sustava i apstraktne kompetencije, a da se nije baš trudila opisati stvarnu jezičnu uporabu. Jednako oštro kritizira smještanje jezika u društveni vakuum tipično za sociolingvistiku, pragmatiku i konverzacijsku analizu. Sociolingvistika, koja je nastala pod utjecajem sociologije i antropologije, znanosti koje se bave društvom i čovjekom, svejedno nije dovoljno dobro objasnila međuzavisnost društva i jezika zbog forsiranja pozitivističke koncepcije koja je prikladnija prirodnim znanostima. Ni ona ne nalazi dvosmjerni odnos između jezika i društva, nego samo govori o utjecaju društva na jezik u uporabi. Pragmatika, osobito pragmatika angloameričke tradicije, iako

¹⁹ Izravan utjecaj systemske funkcionalne gramatike Michaela Hallidaya, o čemu će također uskoro biti riječi

govori o jeziku u uporabi, opisuje ga onakvim kakav bi mogao biti, možda u nekom idealnom, utopijskom svijetu, a ne onakvim kakav je zaista u stvarnom svijetu, u stvarnoj uporabi. Glavna joj je slabost individualizam, jer jezične iskaze smatra rezultatom strategija individualaca, bez reference na njihovu društvenu uvjetovanost, naučenost ili nametnutost. Drugim riječima, prema pragmatici, govornik prilikom svakog govornog iskaza nanovo promišlja i pronalazi strategije kojima će ih ostvariti, a i dalje su u središtu analize uglavnom samo rečenice i to uglavnom apstraktne i izmišljene. Kao važan korak prema sveobuhvatnoj jezičnoj analizi Fairclough prepoznaje konverzacijsku analizu, s obzirom da analizira veće jezične jedinice i to stvarnih razgovora. No ni ona nije uspjela premostiti mikrorazinu jezične upotrebe i makrorazinu društvenih praksi, kao da se jezik nalazi u društvenom vakumu (1989: 12).

Ovakav oštar osvrt na lingvistiku i njezine poddiscipline vrlo dobro ocrtava opći stav i buntovnost kritičke lingvistike. Radi se jednostavno o tome da jedan krajnje funkcionalistički i uz to kritički pristup jeziku do tog vremena nije postojao, dok su oni rigidni, kranje formalistički pristupi stajali kao ogromna glava na nezgrapnom malenom tijelu lingvistike. Zbog toga je pojava kritičke analize diskursa posve prirodan i logičan slijed događaja. No takav stav ne treba smatrati omalovaživačkim spram lingvistike, naprotiv – Fairclough, a i ostali, uvijek ističu i pozitivne strane lingvističkih poddisciplina jer su mnoge koncepte i preuzeli od njih, no kako je narav kritičke lingvistike upravo *kritička*, ta je kritika uvijek puno izraženija. Tako primjerice van Dijk (2001a: 352) spominje hvalevrijedna kritički usmjerena strujanja unutar sociolingvistike i ostalih lingvističkih disciplina.

Kritička lingvistika nije još jedan od pristupa proučavanju jezika koji nadopunjuje gore spomenute, već se radi o alternativnoj orijentaciji u znanosti o jeziku koja inzistira na drugačijem razgraničavanju lingvistike na pristupe i grane i koja naprosto teži tome da pokaže međuovisnost i isprepletenost jezika i društva. Prepoznavši jezik kao integralni dio društvenih procesa, kritička lingvistika nije imala namjeru stati samo na traženju poveznica između društva i jezika. Ono što je radikalno drugačije od svih dotadašnjih lingvističkih disciplina i pristupa jeziku jest to da se ne staje na opisivanju, nego se kritički promatra spomenute fenomene. Kritički lingvisti integriraju poststrukturalističke koncepte moći, istine i znanja (što je rezultat neupitnog foucaultovskog naslijeđa i poimanja diskursa, utjecaja marksističke lingvistike i političke teorije) te lingvističke analitičke metode (Mills, 1997: 134). Pritom svoju analizu kritički lingvisti grade na interdisciplinarnom i intertekstualnom modelu, jer se diskurzivne prakse i strukture sastoje od društvenih praksi

i ujedno utječu na njih – dakle, stoje u dijalektičkom odnosu – pa se stoga ne mogu tumačiti izolirano. Primjer je Faircloughovo bavljenje medicinskim diskursom, koji ne staje samo na opisu i analizi struktura i najčešćih praksi u stvaranju takvog diskursa nego analizira kakve implikacije takav diskurs ima, odnosno, govori o tome da neki diskurs, u ovom slučaju interakcija liječnika i pacijenta, odražava i (re)producira složenost odnosa moći unutar društva kao cjeline. Ono što takvom analizom kritički lingvisti žele pokazati i razotkriti jest da dominantne strukture stvaraju konvencije i naturaliziraju ih kroz jezik, što dovodi do toga da ih se uzima *zdravo za gotovo*. Vrlo pojednostavljeno, ono što se percipira kao stvarnost, za kritičku je lingvistiku "konstruirano" – tu *stvarnost* oblikuju društvene grupe (koje imaju moć i izvore, a prema tome i pristup medijima koji određena stajališta "naturaliziraju" u jeziku, kroz diskurs). Jezik služi za potvrđivanje i podupiranje organizacija koje ga oblikuju, za manipulaciju drugima, za uspostavljanje i održavanje ekonomski isplativih položaja i statusa za održavanje moći državnih agencija, korporacija i ostalih institucija. U konačnici taj proces dovodi do situacije u kojoj se na stvarnost ne gleda kao na rezultat društvenih praksi koje se mogu dovesti u pitanje, nego na nešto *što je jednostavno tako*. Fowler objašnjava (1996: 4) da je uloga kritike **emancipacija** – ona mora ukloniti nepravilnosti koje se predstavljaju kao stvarnost i osloboditi ono što se u jeziku izgubilo i iskrivilo – ono što postoji kao alternativa naturaliziranoj "stvarnosti".

6. Kritička teorija i sistemska funkcionalna gramatika kao osnovni teorijski temelji

Iako je kritička analiza diskursa specifična po svojoj heterogenoj metodologiji i eklektičnom pristupu, mogu se istaknuti tri izravna utjecaja koja su joj omogućila vrlo homogenu teorijsku i filozofsku podlogu. To su filozofija jezika Jürgena Habermasa i kritičke teorije²⁰ tzv. frankfurtske škole, teorija diskursa Michela Foucaulta te sistemska funkcionalna gramatika M. A. K. Hallidaya. To troje sačinjava teorijski okvir koji je specifičan upravo zbog **kritičkog pristupa, sistemske analize i diskursa** kao objekta te analize.

6.1. Kritička teorija frankfurtske škole i misao Jürgena Habermasa

Kritička perspektiva u proučavanju jezika direktan je utjecaj tzv. frankfurtske škole i osobito filozofije jezika Jürgena Habermasa i njegova stava da moćne grupe mogu zloupotrijebiti jezik radi svoje koristi. *Frankfurtska škola* naziv je za neomarksističku interdisciplinarnu društvenu teoriju koja se razvila 20-ih i 30-ih godina prošlog stoljeća. Za nju su zaslužna brojna velika imena filozofije, sociologije, psihologije i ekonomije, među kojima svakako treba spomenuti Maxa Horkheimera, Jürgena Habermasa, Theodora Adorna, Ericha Fromma, Herberta Marcusea i Waltera Benjamina. Ti su intelektualci djelovali u Frankfurtu na Institutu za društvena istraživanja, a za vrijeme nacističkih progona u egzilu u Americi. No treba naglasiti da nije postojao nekakav manifest ili teorija oko koje su se navedeni okupljali – naprotiv, rad kritičke teorije frankfurtske škole obilježen je pluralizmom; svi "članovi" bili su različiti i imali različite interese, ali su se uglavnom posvetili istoj problematici. Svi su bili skeptični prema tradiciji, sistemu, kolektivizmu i nisu prihvaćali establišmentski način mišljenja (Bronner, 2011: 18), a iz takvog svjetonazora proizlazi i njihova kritika društva. Ideja oko koje su se povezali bila je izgraditi kritičku teoriju (tadašnjeg) suvremenog društva na temeljima Marxove teorije. Preduvjet za to je bilo dolaženje do umne mogućnosti prevladavanja

²⁰ Kritička teorija u širem smislu podrazumijeva znanstveni rad druge polovice 20. stoljeća u društvenim i humanističkim znanostima, teoriji književnosti, filozofiji, sociologiji i psihologiji autora poput Julije Kristeve, Rolanda Barthesa, Edwarda Saida, Jacquesa Lacana, Jacquesa Derride, Michela Foucaulta, Judith Butler itd. Svi navedeni smatraju da su društvene kategorije kao rod, rasa i seksualnost konstruirane posredstvom diskursa.

postojećeg stanja jer se tek tada može izvršiti kritička analiza postojećeg stanja i razumjeti društvo kakvo jest.²¹ No cilj teorije nije bio samo utvrditi ono što ne valja nego i identificirati pozitivne tendencije suvremenog društva kako bi se one iskoristile i kako bi se uz njihovu pomoć društvo transformiralo nabolje.

Kritička teorija frankfurtske škole odbacuje tradicionalnu podjelu na činjenice i vrijednosti karakterističnu za prirodne znanosti, koja se vrlo često nastojala (a i danas se nastoji) nasilno primijeniti na društvene i humanističke znanosti. Taj pozitivizam i težnja da se društvo opisuje i analizira prema kriterijima prirodnih znanosti zamjenjuje se heterogenošću metodoloških i teorijskih postupaka jer ono "kritičko" znači prije svega razotkrivanje isprepletenosti stvari (Bronner, 2011, Wodak, 2001). Dakle kad kritički analiziramo jezik, otkrivamo njegovu povezanost i isprepletenost s ideologijom, moći, raspodjelom dobara i sl., a ta se kritika nalazi negdje između filozofije i znanosti, reći će i Habermas (1979: vii).

Frankfurtska je škola u središte kritike društva postavila ideologiju ili *društveno potrebnu iluziju*, odnosno *društvenu lažnu svijest*, kako ju definira Adorno (Finlayson, 2011: 11). Ta lažna svijest²² neophodna je komponenta društva jer podupire određene društvene institucije i održava njihov dominantan položaj. Ideologijom se smatraju lažna uvjerenja koja su prihvaćena kao istinita jer su svi članovi društva uvjereni u njihovu istinitost, što je izravno nasljeđe Marxove teorije. Frankfurtska škola svoju kritiku usmjerava isključivo na ideologiju. Nju vidi kao glavnog krivca za održavanje kapitalizma, smatrajući kako je odlučni karakter klasne svijesti od presudne važnosti za njegovo rušenje (Bronner, 2011: 20). Kritička analiza diskursa tome je samo dodala dimenziju diskursa jer diskurs smatra posrednikom između ideologije i društvenih praksi.

Danas se vodeća imena kritičke analize diskursa, osobito Ruth Wodak i Teun van Dijk izravno pozivaju na Habermasovu misao o ideologiji, jeziku i društvu. Habermas nam je ovdje značajan jer se kroz svoj filozofski rad detaljno bavio i jezikom i komunikacijom i time učinio tzv. *lingvistički okret*, postavivši jezik u samo središte promatranja filozofije i sociologije, smatrajući ga fundamentalnim za organizaciju društvenog života i razvoj svijesti pojedinca o vlastitom identitetu. Habermas ističe da jezik nema samo

²¹ Nažalost, politički progon u vrijeme nacizma (gotovo svi mislioci frankfurtske škole bili su židovskog porijekla), bijeg u Ameriku i kulturološki šok zbog konzumerističkog društva i u konačnici povratak u Njemačku 1949., uvelike su poljuljali optimizam i vjeru u radikalnu promjenu suvremenog društva, osobito Habermasovih učitelja Horkheimera i Adorna.

²² Kasnije ćemo vidjeti da kritička analiza diskursa modificira shvaćanje ideologije i ne identificira ju nužno kao *lažnu svijest* ili zabludu, nego u neutralnom smislu, kao sustav uvjerenja i osnovnih predodžbi koje dijele pripadnici neke društvene skupine (vidi van Dijk 2006a.).

komunikacijsku nego i djelatnu funkciju, pa predlaže pragmatički pristup. On kritizira tadašnji pozitivizam u lingvistici i smatra ga besmislenim jer je jezik između ostalog i medij *dominacije i društvene moći koji služi legitimizaciji odnosa organizirane moći i kao takav je nužno ideološki* (Wodak, 2001: 2). Prema Habermasu (1979) oblici društvenog djelovanja kao što su konflikt, natjecanje i strateško djelovanje općenito, zapravo su derivati djelovanja koji za cilj imaju razumijevanje i komunikaciju, odnosno jezika. Stoga on razvija teoriju univerzalne pragmatike, koja se temelji na argumentu da racionalne rekonstrukcije jezika²³ mogu objasniti ne samo fonetske i sintaktičke osobine *rečenica* nego i pragmatičke osobine iskaza, govora i komunikacijske kompetencije jezika kao sustava te lingvističke kompetencije.

Pojednostavljeno rečeno, on prednost daje govoru i jeziku u uporabi pred jezikom kao apstraktnim sustavom znakova. Dualizam *langue* i *parole*, koji u proučavanju jezika postoji još od de Saussurea, sam po sebi nije ništa loše; jedno se bavi sustavom pravila, a drugo stvarnom uporabom, no Habermas smatra kako se to dvoje previše razdvajalo i to uglavnom nauštrb *parolea* (1979: 6). Stoga on inzistira na opisu jezika u uporabi, osobito ako želimo razumjeti manipulaciju i zlorabu jezika, koje su nezaobilazni načini ljudske komunikacije, konflikta i natjecanja. *Ne možemo razumjeti "što", odnosno semantički sadržaj sistematski iskrivljenih izraza, bez da u isto vrijeme objasnimo "zašto", jer je to "zašto" izvor sistematske iskrivljenosti same* (ibid: xiii).

Habermas diskurs definira kao komunikaciju o komunikaciji. Diskurs može ispuniti svoju društvenu i pragmatičku funkciju zato jer je to dijaloški proces koji služi tome da spaja ljude u smisljenoj raspravi. Diskurs nije sinonim za jezik ili govor, nego tehnički naziv za refleksivnu formu govora koja ima za cilj dosegnuti racionalno motivirani konsenzus (Finlayson, 2001: 41). Štoviše, diskurs je mehanizam za reguliranje svakodnevnih konflikata u suvremenom društvu i uspostavu racionalne osnove društvenog poretka (ibid, 42). Također, diskurs se ne odvija nasumično, nego ima svoja pravila funkcioniranja koja govornici znaju, bez da su svjesni njihovog postojanja i upravo zahvaljujući tim pravilima pojedinci razumiju jedni druge. Ljudi mogu komunicirati zato što posjeduju zajednički jezik, no postoji tendencija da ta komunikacija bude "narušena" zbog ideologije ili zlorabe moći, čiji je učinak sistematsko iskrivljavanje semantičke

²³ Tu se prije svega misli na uobičajenu jezičnu analizu koja je prevladavala kako u lingvistici (generativna gramatika), tako i u filozofiji (formalna logika), a koja je podrazumijevala rekonstrukcija sintaktičkih i semantičkih karakteristika jezika, izoliranih od pragmatičke dimenzije jezika.

vrijednosti izraza, čega govornici nisu svjesni²⁴. Ipak, Habermas smatra da potpuna komunikacija među ljudima ne samo da je moguća, nego se mogu izbjeći i ideološke zablude, a sva društvena i praktična pitanja mogu se riješiti javno u dijalogu oslobođenom prinude (Habermas, 1975).

Odmak od pozitivizma iz kojeg proizlazi interdisciplinarnost kao imperativ, ključni je metodološki koncept kritičke analize diskursa i ona ga preuzima izravno od Habermasa. Habermas je smatrao da je za adekvatno proučavanje društva u njegovoj cjelini potrebno jedinstvo filozofije, sociologije i drugih društvenih znanosti, kao i jedinstvo indikativnih i vrijednosnih sudova svih društvenih znanosti. Jer na kraju krajeva, filozofija, politika, psihologija, kultura i jezik usko su povezani, a različita znanja, teorijska, praktična i kritička, uzimaju oblike unutar različitih okvira jer služe različitim ljudskim interesima (Finlayson, 2005: 18).

6.2. Sistemska funkcionalna gramatika M. A. K. Hallidaya

Već 1970. M. A. K. Halliday ističe odnos između gramatičkog sistema i društvenih i osobnih potreba kojima bi jezik trebao služiti (Wodak, 2001: 8). Teško da bi kritička analiza diskursa imala legitimnost kad ne bi bila temeljena na solidnoj lingvističkoj teoriji kakva je Hallidayeva. Radi se o funkcionalnom lingvistu koji je u svojim radovima inzistirao da se društvena značenja i njihove tekstualne realizacije uključe u gramatički opis. Halliday smatra da je struktura jezika formirana kao odgovor na potrebe pojedinaca i društva u cjelini, s obzirom da se jezik uči u interakciji uvjetovanoj kontekstom, a gramatičke strukture koriste prema potrebama komunikacijske situacije. Sedamdesetih je utemeljio teoriju sistemske funkcionalne gramatike i ona je bila metodološka i teorijska podloga za kritičke lingviste koji su željeli društvene semiotičke funkcije uvrstiti u teoriju gramatike. Upravo je Hallidayeva precizna i dosljedna metodologija omogućila kritičkoj misli da se ostvari i u domeni lingvistike. Kao najočitiiji primjer Hallidayeva utjecaja može se istaknuti rad Normana Fairclougha, koji dosljedno koristi Hallidayeve gramatičke kategorije kako bi opisao, analizirao i objasnio odnose između diskursa i društvenog značenja.

²⁴ Primjerice, članovi potlačenih društvenih skupina često su u nemogućnosti da iskažu ili objasne svoje stanje potlačenosti jer ih tlačitelj smatra manje vrijednima ili iracionalnima (primjerice, afrički robovi ili žene u viktorijanskom dobu).

Hallidayev lingvistički rad broji šest desetljeća, stoga će se ovdje naći zaista sitni detalji tog golemog opusa i to samo u crtama koje su bile najvažnije za formiranje kritičke analize diskursa od sedamdesetih i osamdesetih pa naovamo.

Prije svega treba spomenuti da Hallidayeva misao proizlazi iz zrelog strukturalizma, najviše pod utjecajem učitelja J. R. Firtha. Za razliku od vrlo tradicionalnog strukturalizma saussureovskog tipa koji razlama *langue* i *parole*, fokusirajući lingvistiku isključivo na *langue*, sistemska teorija želi obuhvatiti oboje. Halliday smatra da je opisivanje jednoga bez uvažavanja drugoga isprazno i besmisleno. Zbog tog okretanja tekstu i diskursu (ne zaboravimo da je Halliday uz Ruqaiyu Hasan koautor jednog od najvažnijih djela klasične analize diskursa, *Cohesion in English!*) s jedne strane i inzistiranja na iscrpnom opisu sistema s druge, Hallidayeva je sistemska teorija svojevrsni most između funkcionalizma i formalizma, jer želi istražiti i objasniti međuovisnost forme i funkcije jezika.

Halliday je funkcionalist i već je šezdesetih pisao o tome kako lingvistu sama lingvistika ne može biti dovoljna da bi valjano opisao jezik. Jezik ima svojstva koja se ne smiju zanemarivati i ignorirati, kao što su funkcija da uspostavlja i održava vrijednosni sustav društvene kontrole te značajna uloga u oblikovanju identiteta, društvenih i pojedinačnih. Za objašnjavanje tih jezičnih funkcija naprosto se mora izaći iz okvira lingvistike. Halliday smatra da znanstvenu disciplinu ne treba definirati prema predmetu proučavanja, nego prema tome na koja pitanja želi odgovoriti, stoga se ne želi pokoriti autonomiji i izoliranju lingvistike, programu koji desetljećima gorljivo zagovara puno glasnjia i dominantnija čomskijanska lingvistika²⁵.

Glavna značajka sistemske funkcionalne gramatike je ta da je funkcionalno i semantički orijentirana te uzima u središte proučavanja tekst, a ne rečenicu, usmjerava se na tekst i jezik u uporabi, a ne na gramatičnost rečenica. Naziv **sistemska** dolazi od središnjeg pojma, sistema, koji Halliday smatra mogućom reprezentacijom paradigmatičkih odnosa, nasuprot strukture, koja predstavlja sintagmatske odnose. To znači da se gramatika zasniva na **odabiru**. Sistem je set moguć izbora s polaznim stanjem, tj. set elemenata od kojih jedan mora biti odabran, zajedno s iskazom uvjeta pod kojima je izbor dostupan. Dakle govornik prilikom komunikacije stalno odabire i vrlo često su ti odabiri simultani. U nekom danom trenutku, s obzirom na dotadašnje izbore, otvara se novi niz mogućih izbora. Elementi unutar sustava imaju vrijednost u odnosu na one koji mogu doći umjesto njih.

²⁵ Ponekad pretjerano napuhivanje apsolutne dominacije čomskijanaca Halliday poriče u eseju *Systemic Background* iz 1985. godine, gdje nabroja čitav niz funkcionalnih lingvista koji, iako možda nevidljivi u usporedbi s formalistima, čine vrlo značajan udio na svjetskoj lingvističkoj sceni dvadesetog stoljeća.

Jezik nije naprosto opisani gramatički sustav ili skup svih gramatički ovjerenih rečenica, bilo da je konačan ili beskonačan. Jezik je semiotički sustav, i to ne u smislu sustava znakova, kako ga poima strukturalizam, nego sistemski izvor značenja, svojevrsni **značenjski potencijal** (Halliday, 2003 [1969]: 192). Budući da je jezik semiotički potencijal, opis jezika je opis izbora koje činimo prilikom jezične uporabe.

Uz sistemocentričnost, druga je osobina sistemske funkcionalne gramatike funkcionalnost. Halliday smatra da je jezik funkcionalno varijabilan jer kao semiotički sustav svoju funkciju poprima u kontekstu iz čega proizlazi da je različite gramatičke forme moguće objasniti samo kroz funkciju kojoj jezik služi u određenom kontekstu. Halliday razlikuje tri međusobno isprepletene jezične metafunkcije, čijim istodobnim djelovanjem nastaje gramatika (Halliday, 2003 [1969], Fowler et al., 1989, Wodak, 2001):

1. **Ideacijska funkcija** – služi za komuniciranje o događajima i procesima u svijetu te o entitetima uključenima u njih. Kroz nju jezik posuđuje strukturu iskustvu, tj. stoji u dijalektičkom odnosu s društvenim strukturama.
2. **Interpersonalna funkcija** – stvara odnose između jezičnih korisnika pa zahvaljujući njoj percipiramo relacije s ostalim sudionicima u komunikaciji.
3. **Tekstualna funkcija** – omogućuje stvaranje koherentnih i kohezivnih, smislenih tekstova.

Vrlo je važno da Hallidayeva teorija promatra jezik kao društveni proces, što će kasnije biti prva točka programa kritičke analize diskursa. Posrednik je ipak između tih dviju teorija bila kritička lingvistika kasnih sedamdesetih, kada Fowler i suradnici u Hallidayevoj teoriji uviđaju čvrste temelje, s obzirom da je njegov teorijski okvir bio vrlo precizno metodički razrađen i vrlo smislen. Kritički lingvisti kao uporište za svoju teoriju uzimaju tri temeljne postavke sistemske funkcionalne gramatike:

- 1) jezik ima svoje funkcije, a *sve* lingvističke forme i procesi izražavaju jednu ili sve od tih funkcija
- 2) odabiri koje jezični korisnici čine unutar sveukupnog inventara formi i procesâ dosljedni su i sistematski
- 3) odnosi između forme i sadržaja nisu arbitrarni ili konvencionalni, nego forma označava sadržaj (Fowler i Kress, 1987: 188).

Ono što kritička analiza diskursa i sistemska funkcionalna gramatika imaju zajedničko jest prije svega poimanje jezika kao društvene strukture. Obje smatraju da su diskurs i kontekst u dijalektičkom odnosu: kontekst utječe na diskurzivne elemente, a istovremeno

je tim elementima uvjetovan. Nadalje, ono što je za priču o kritičkoj analizi diskursa vrlo važno, sistemska funkcionalna gramatika proučava prirodu diskursa i funkcionalnih varijacija jezika i povezanost jezika s drugim semiotičkim sustavima, kao što je ideologija (Halliday, 2003 [1985]: 185 – 186), što će biti glavnom temom istraživanja kritičke analize diskursa nakon osamdesetih. Ukratko, Hallidayeva lingvistička metodologija smatra se ključnom za kritičku analizu diskursa jer je ponudila čiste i rigorozne lingvističke kategorije za analizu odnosa između diskursa i društvenog značenja (Blommaert, 2005: 23).

II.MOGUĆNOST PRIMJENE

Treba li nam uopće kritička analiza diskursa, kako ju činiti i koja je korist od nje?

U prvom se dijelu govorilo o lingvističkim i filozofskim teorijskim temeljima koji su utjecali na formiranje kritičkog stava u znanosti o jeziku tijekom dvadesetog stoljeća. U ovom bit će riječi o tome kako tu kritičku perspektivu primijeniti u praksi i koja je uopće društvena korist od toga.

Kada se govori o tome je li neka aktivnost ili djelatnost korisna, tada se obično, barem u današnjem kapitalističkom društvu, misli na to donosi li ona profit, i ako da, nadmašuje li on uložena sredstva. Iz takve perspektive promatrana, lingvistika općenito i nije pretjerano isplativa i korisna. No ako na trenutak zaboravimo materijalnu vrijednost, tada je bavljenje lingvistikom vrlo korisna i potrebna ljudska aktivnost jer zahvaljujući njoj otkrivamo osobitosti jednog od fenomena koji nam je od svih živih bića najsvojstveniji, a to je jezik. Činjenica jest da je unazad nekoliko desetljeća lingvistika ogromnim dijelom bila vrlo rigidna, izolirana i ezoterična. Ono što kritička analiza diskursa kao perspektiva za proučavanje jezika može ponuditi lingvistici upravo je doticaj sa stvarnošću i društvom koji joj ponekad toliko nedostaje. Kritička lingvistika stoga može biti vrlo korisna znanstvenom proučavanju jezika, ali i društvu općenito i to upravo zato jer pokazuje kako su jezik i društvo povezani, i što je najvažnije, kako se koristeći jezik kao sredstvo može manipulirati i diskriminirati nekoga. Zahvaljujući takvoj lingvističkoj perspektivi, koja će uz lingvistička koristiti saznanja i ostalih znanosti, osobito sociologije i filozofije, potiče se nastanak kritičke jezične svijesti koji je itekako potreban današnjem društvu.

7. Temeljne pretpostavke i načela kritičke analize diskursa

Samostalna kritička analiza diskursa može se pratiti od osamdesetih godina naovamo. Na temeljima koje su postavili kritička lingvistika i kritička društvena teorija šezdesetih, profilirao se i najprepoznatljiviji četverac kritičke analize diskursa danas; Norman Fairclough, Ruth Wodak, Teun van Dijk i Paul Chilton, no uz njih treba navesti još nekoliko imena: Margaret Wetherell, Michael Billig, Christina Schäffner, Theo van Leeuwen i Günther Kress. Najraširenija je u Europi i Južnoj Americi, a većina znanstvenog djelovanja okupljena je oko časopisa *Critical Discourse Studies*, *Discourse and Society* i *Journal of Language and Politics*. Riječ je o mreži znanstvenika različitih pozadina i primarnih fokusa interesa, koji proučavaju politički diskurs, ekonomski diskurs (osobito

diskurs kapitalizma i globalizacije), sve oblike diskriminacije – rasizam, homofobiju, seksizam, diskurs obrazovanja i institucionalni diskurs školskog sustava, jezik medija i reklama itd.

Teun van Dijk, jedan od najvažnijih i najproduktivnijih kritičkih analitičara diskursa, predlaže i naziv **kritičke diskursne studije** (Critical Discourse Studies) za znanstveni pokret usredotočen općenito na teoriju nastanka i kritičku analizu diskurzivne reprodukcije zlorabe moći, a postoji i tendencija, osobito u Faircloughovim radovima, govoriti o **kritičkoj jezičnoj svijesti** (Critical Language Awareness), koja bi trebala predstavljati program primjene spoznaja proizašlih iz kritičkih pristupa jeziku. Vidljivo je da se ta skupina znanstvenika ne voli svrstavati u formalne kategorije i "pokrete" ili "discipline", no kako god nazvali njihovo djelovanje, jedan se koncept nikako ne izostavlja, a to je kritika. Biti kritičan znači prije svega

... učiniti transparentnim ono što je prethodno bilo skriveno, i pritom pokrenuti proces samorefleksije u pojedincima i društvenim skupinama kako bi se oslobodili dominacije ograničenja prošlosti. Prema tome, promjena praksi je sastavni dio promjene teorije.

(Fowler, 2003).

I za Fairclougha djelovati "kritički" znači razotkrivati poveznice koje su možda skrivene od ljudi; npr. poveznice između jezika, moći i ideologije o kojima je ranije govoreno. U lingvističkim okvirima to znači usmjeriti se na jezične elemente društvene interakcije koji mogu pokazati skrivene odrednice u sustavu društvenih odnosa, kao i skrivene utjecaje koje oni mogu imati na taj sustav (Fairclough, 1989).

Nije jednostavno ukratko obuhvatiti sva obilježja kritičke analize diskursa, ali može se pokušati sistematizirati kriterije kojima se takav tip analize vodi (prema van Dijk, 1993b, 1995, Fairclough, 2001). Prije svega, ona je problemski orijentirana i drži da je bilo kakav metodološki okvir dostatan ukoliko dobro objašnjava društvene probleme kao što su rasizam, seksizam i ostali oblici diskriminacije reproducirani putem diskursa. Kako je ranije spominjano, kritička analiza diskursa metodološki je izrazito heterogena i interdisciplinarna. Ona (kao ni tradicionalna formalna analiza diskursa) nije samo jedna razina jezičnog opisa, jer zahvaća sve razine i dimenzije diskursa, fonološku, sintaktičku, semantičku, stilističku, retoričku, razinu govornih činova i pragmatičke organizacije itd. Prema tome, takav pristup može biti više ili manje "lingvistički", u smislu da može

obuhvaćati i ostale semantičke sustave diskursa kao što su vizualna komunikacija, glazba, film, umjetnost i sl. Velik se dio rada kritičke analize diskursa oslanja na istraživanje ishodišnih ideologija koje stoje u pozadini dominacije, nejednakosti i diskriminacije, što znači da se uz jezik mogu obuhvatiti i ostali semiotički sustavi. U svojim nastojanjima da razotkrije diskurzivne načine kontrole i utjecanja na društvo, kritička analiza diskursa eksplicitno zauzima kritički i opozicijski stav prema moćnicima i elitama, osobito prema onima koji zloupotrebljavaju moć i položaj. No da bi bila kritična, mora nadići puki deskriptivizam te uključiti također i interpretativnu i eksplikativnu razinu analize (Fairclough, 1989, 1992). S obzirom da spada u kategoriju tzv. marginalnih istraživanja, kritička analiza diskursa ima zadatak biti "bolja" od ostalih istraživanja kako bi bila prihvaćena. Jedna takva analiza ne mora nužno sadržavati sve navedene kriterije, ali to je ono čemu bi trebala i treba težiti kako bi bila potpuna. Van Dijk (1995) dodaje kako je svjestan da se jedan takav pristup lako može etiketirati kao subjektivam i neznanstven. No za razliku od znanstvenika uvjerenih u svoju objektivnost, koji uz to nisu svjesni da njihov konzervativan rad također podrazumijeva sociopolitičku platformu i to onu održavanja *statusa quo*, kritička analiza diskursa naglašava da je znanost dijelom društvenog života i da je kao takva nužno politička.

Kritički analitičari diskursa uvijek ističu kako je njihov pristup jeziku multidisciplinarnan te da njihova teorija diskursa primijenjena u lingvistici omogućuje pristup jeziku koji kombinira spoznaje različitih lingvističkih disciplina, ali i teorije književnosti, stilistike, retorike, filozofije, psihologije i sociologije, a sve to kako bi se opisala zapravo veza između forme i značenja jezika (Renkema, 2004: 2). No ima i autora (osobito Norman Fairclough) koji predlažu **transdisciplinarnost**, koja ide dalje od interdisciplinarnosti, što znači da discipline više ne surađuju u smislu da posuđuju međusobno koncepte i metodologiju, nego postoje u svojevrsnom dijalektičkom odnosu.

Jedan od vrlo važnih preduvjeta kritičkog bavljenja jezikom jest povezivanje mikro i makrostrukture promatranih fenomena, a među kojima u *mainstream* lingvistici postoji nepremostivi jaz. Još u ranim fazama kritičke lingvistike, poveznica koju Fowler i Kress (1979) stavljaju između lingvističke forme realizirane u diskursu (mikrostrukture) i društvenog svijeta korisnika diskursa (makrostrukture), drugačija je od poveznice koju nude tradicionalni strukturalistički orijentirani lingvisti ili čomskijanska lingvistika. Potonja nudi vrlo idealizirane i apstraktne gramatičke opise te iako pretpostavlja nekakav utjecaj društva na usvajanje jezika, on je vrlo slab ili beznačajan. Tradicionalna sociolingvistika također ne podrazumijeva neku intimniju vezu između društvene i

lingvističke strukture, nego ih razdvaja i drži da su poveznice između društva i jezika arbitrarne i slučajne. Ona samo nastavlja podjelu na jezik (*kompetencija*) i jezičnu uporabu (*performansa*) kako ju je formulirao Noam Chomsky (Fowler i Kress, 1979: 189).

Kritička analiza diskursa također želi objasniti vezu između jezične uporabe, diskursa i komunikacije, koje su mikrorazine društvenog poretka, i makrorazina istog tog poretka, kao što su moć, dominacija i nejednakost među društvenim grupama. Taj "most" između dviju razina jest društvena spoznaja, odnosno sve ono što ljudi moraju znati ili vjerovati da bi mogli funkcionirati kao kompetentni članovi grupe ili kulture. Društvena je spoznaja "nestala karika" lanca između pojedinca i društva, između individualnih mišljenja i ponašanja društvenih skupina, pa tako i između diskursa i rezultata njegove reprodukcije, primjerice rasizma ili seksizma (van Dijk, 1993a). Dakle veza je između teksta i društva posredna. S obzirom da su odnosi moći diskurzivni te da diskurs kao oblik društvenog djelovanja funkcionira ideološki i povijesno, reprodukcija sustava rasizma ili seksizma pretpostavlja reprodukciju njihovih društvenih spoznaja, i to kroz javni diskurs te jezik i komunikaciju općenito.

8. Jezik, diskurs, ideologija, moć i dominacija

Ideologija je usko povezana s diskursom i društvenom spoznajom. Ona je, poput diskursa, jedan od fenomena koje je teško jednoznačno definirati, no neizostavna je za kritičku perspektivu u proučavanju jezika.

U proučavanju ideologije najčešće se slijedi filozofske, uglavnom marksističke i neomarksističke teorije kao što su one Lukácsa, Gramscija, Althussera, Durkheima, Mannheima itd. Za taj tradicionalni pristup ideologija je nužno negativan koncept i označava lažna uvjerenja koja skrivaju stvarnost i zavaravaju ljude, a nameće ih vladajuća klasa. Važno je istaknuti da se kritička analiza diskursa razlikuje od tih pristupa po tome što ideologiju promatra neutralno, kao mentalna utjelovljenja osnovnih društvenih, ekonomskih ciljeva i interesa različitih društvenih grupa. Najbolje takvo poimanje obuhvaća van Dijkova definicija ideologije (2006a) kao osnove društvenih predodžbi koje dijele pripadnici neke skupine. Odnosno, ideologije su ono što ljudima kao pripadnicima neke skupine omogućuje organizaciju mnoštva društvenih uvjerenja o onome što je za njih dobro ili loše, ispravno ili pogrešno, te kako u skladu s tim djelovati. Ideologija sama za

sebe kao fenomen koji omogućuje organizaciju društva nije nužno loša, ali ono što može biti loše jest njezin učinak.

Za razliku od marksističke teorije, u kojoj subjekt ima status žrtve ideologije, kritička analiza diskursa i teorija diskursa općenito smatraju da subjekt u tom procesu nije pasivan. To je zato jer diskurs ima posebno mjesto u iskazivanju i oblikovanju ideologije, a budući da je diskurs prvenstveno dijaloške prirode, tada je i proces izražavanja ideologije dinamičan i dvosmjernan (van Dijk, 2006a, Mills 2003). I Foucault je utvrdio da ideologija nije isključivo negativna i ograničavajuća, kako ju vidi marksistička teorija, nego je istovremeno i vid opresije i vid otpora jer ugnjetavane skupine o kojima postoji određeni diskriminacijski diskurs mogu iskoristiti isti taj diskurs kao znak suprotstavljanja i otpora²⁶ dominantnom diskursu (Mills, 2003: 55). No kada je riječ o odnosu ideologije i diskursa, ne želi se to dvoje izjednačiti, nego istaknuti da se prevlast i neravnopravnost, sukob i nadmetanje, otpor i oporba, sve fenomeni svojstveni ideologiji, ostvaruju pretežito diskurzivno, ali i kroz druge društvene prakse. Diskurs naprosto ima posebno mjesto u iskazivanju ideologija jer ima veće mogućnosti za to od drugih semiotičkih ključeva kao što su fotografija, film, slika, ples itd. (van Dijk, 2006a: 260.)

Drugi važan koncept, vrlo blizak ideologiji, je **moć** koju van Dijk (1995: 20) definira kao oblik kontrole jedne grupe nad drugom. Takva kontrola može utjecati na djelovanje i um članova dominirane grupe i često, ako je u interesu dominantne grupe, podrazumijeva dominaciju i zlorabu moći. Diskurzivno usađena dominacija uključuje povlaštenu pristup diskursu jer članovi dominantnih grupa mogu kontrolirati tekstove i govor na temelju izvora moći, tj. imutka, statusnog položaja, znanja ili obrazovanja. No ne znači da je taj proces jednoznačan i bilo bi vrlo nekritički situaciju promatrati tako jednodimenzionalno. Naime moć i zloraba moći ponekad se proizvode zajednički, npr. kada su dominantne grupe uvjerene, na bilo koji način, da je dominacija prirodna i legitimna praksa koju tada dalje reproduciraju. Foucault moć promatra kao lanac ili mrežu, odnosno sustav odnosa koji je rasprostranjen kroz društvo, a ne samo kao set odnosa između potlačenih i tlačitelja (Mills, 2003: 35). Prema njemu, individualce ne treba promatrati samo kao primatelje te moći nego kao "mjesta" gdje se moć odigrava i gdje joj se istovremeno opire.

²⁶ Vrlo je slikovit primjer dvosmjernosti tog procesa i aktivizam LGBTQ-skupina u Hrvatskoj. Poznato je kakav je diskurs homofobije prisutan u javnoj sferi, gdje su riječi poput *peder* i *lezbača* postale najgora moguća uvreda, a reprodukcija takvog diskursa dovela je do vrlo ozbiljne i nedopustive seksualne diskriminacije. No aktivisti za prava LGBTQ-populacije koriste upravo te riječi kao vid pozitivne reprezentacije u borbi za ravnopravnost, npr. u sloganima "Ljubite se pederi i lezbe, ljubite se svugdje!", "Pederi i lezbe na ulici i u duši!" ili u brošuri Centra za LGBT-ravnopravnost *Peder, lezbača, kurva, nakaza – mi nismo vreće za udaranje* (http://www.ravnopravnost.hr/web/wp-content/uploads/2011/07/Brosura_velika.pdf)

Teoretiziranje moći nas prisiljava da rekonceptualiziramo ne samo moć kao takvu nego i ulogu koju individualci imaju u odnosima moći – bilo da su samo podlegli opresiji ili imaju aktivnu ulogu pri formiranju odnosa s drugima i s institucijama. Nadalje, smatra Foucault, moć ne postoji u nekoj instituciji koja onda nešto nekome nameće, kakvo je ponekad razumijevanje moći u svakodnevnom govoru, nego se radi o nečemu što se stalno mora izvršavati i izvoditi, a u tome osobitu ulogu, dakako, ima diskurs. Moć i dominacija organizirane su i institucionalizirane (van Dijk, 1993b: 255), a društvena, politička i kulturalna organizacija dominacije istovremeno znači hijerarhiju moći: neki članovi dominantnih grupa i organizacija imaju posebnu ulogu u planiranju, donošenju odluka i kontroli odnosa i procesa iskazivanja moći i to su *moćne elite* koje imaju poseban pristup diskursu.

Već spominjana **dominacija** je takvo iskazivanje društvene moći od strane elita, institucija ili određenih društvenih grupa, koje rezultira društvenom nejednakošću, uključujući političku, kulturnu, rasnu, seksualnu, etničku ili rodnu nejednakost. Dominacija kao oblik društvene kontrole može imati kognitivnu i društvenu dimenziju, jer, osim kontrole nad pristupom društvenim resursima, dominantne grupe mogu indirektno kontrolirati umove drugih. To je moguće kroz persuazivne diskurse kao što je pristrano objavljivanje vijesti ili loše obrazovanje i na taj se način ograničava usvajanje i upotreba relevantnih znanja i uvjerna koja su potrebna za slobodno djelovanje i zalaganje za vlastite interese (van Dijk, 1993b). Dakako da je dominacija najočitija u govornim činovima kao što su zapovijedi, ali to nije jedini način reprodukcije moći i dominacije. Naime postoje i skriveni, puno suptilniji mehanizmi, kojih većinu vremena nismo ni svjesni, osobito kada je riječ o rasizmu ili seksizmu. Primjerice, van Dijk u jednoj studiji zaključuje kako diskurs političkih, korporativnih, akademskih, obrazovnih i medijskih elita često oblikuje stereotipe i predrasude o manjinama, definira etničku situaciju, legitimira elitnu diskriminaciju i kao takav doprinosi proizvodnji etničkog konsenzusa i održavanju dominacije bijelaca u zapadnim društvima (van Dijk, 1993a: 283).

Kritički pristupiti jeziku znači oblikovati jasan stav znanstvenog neslaganja s odnosima društvene dominacije i neravnopravnosti. Jezik kao nepobitni vid društvene prakse i jedna od razina diskursa ima veliku ulogu u procesu reprodukcije i u konačnici naturalizacije tih odnosa. Ako kritički promatramo jezik, možemo uspoređivati različite vrste ideologija, objasniti prijelaz ideologija iz sustava otpora u sustave dominacije (ili obratno) te koherentnije proučavati usidrenost ideologija u društvenu spoznaju i kao rezultat toga, diskurs.

9. Primjer povezanosti ideologije i jezika: standardizacija

Kada je o lingvistici i ideologiji riječ, nezaobilazno je u našem kontekstu spomenuti i pitanje standardizacije jezika. Još je de Saussure govorio da *parole* ovisi o individualnom izboru, a ne o društvu te da bi se lingvistika trebala baviti isključivo *langueom*, a ne *paroleom*. Za njega je postojao idealizirani *langue* kojem svi imaju jednak pristup, dok kritička lingvistika to dovodi u pitanje. Primjerice, Fairclough postavlja pitanje možemo li uopće sa sigurnošću tvrditi da postoji nešto što se zove *engleski*, *ruski* ili *francuski* jezik, kada se radi samo o standardiziranim inačicama koje nisu ništa drugo doli rezultat društvenog stanja i situacije unutar određene povijesne epohe (Fairclough, 1989: 20-21) što znači da su vrlo subjektivne i podložne promjenama.

Standardizacija je izravno povezana s odnosima moći i ideologijama jer se radi zapravo o odabiru jedne od više mogućih varijanti kao "bolje" i "istinite"²⁷. "Standardno" ili "normalno" uvijek je ono što je dominantno i moćnije, bilo da se radi o pravilima ponašanja, obrascima odijevanja i u konačnici uporabi jezika. Fairclough je posvetio tom pitanju cijelo jedno poglavlje u svojem temeljnom kričitkolingvističkom djelu *Language and Power* (1989), analizirajući prilike u Ujedinjenom Kraljevstvu i govoreći o standardizaciji engleskog jezika. On kaže da je standardizacija jezika samo dio puno šireg procesa ekonomske, političke i kulturne unifikacije povezane s pojavom kapitalizma. Fairclough objašnjava standardizaciju engleskog jezika na sljedeći način: inačica koja je postala standardom, eastmidlandski dijalekt, bio je dijalekt trgovaca, a proširio se kao jezik ekonomski i politički moćnijih, onih koji su imali resurse, odnosno novac. S vremenom se izdigao kao jezik političkog i kulturnog autoriteta, jezik politički i kulturalno moćnijih. Takav se engleski standard razvijao nauštrb ostalih dijalekata i jezika koji su se govorili na području cijelog kraljevstva, što je s vremenom dovelo do situacije u kojoj se standard počeo smatrati isprva prestižnim, a zatim i pravilnim, dok su ostali idiomi smatrani nepravilnima, lošima, vulgarnima, barbarskima itd. Ta stigmatizacija dijalekata i dominacija standardnog engleskog išla je ruku pod ruku s dominacijom kapitalističkog poretka i podređivanjem radničke klase (Fairclough, 1989: 57).

Može se reći da su stavovi o pravilnosti u jeziku ili o podređenosti dijalekata standardu općenito određeni jakim ideološkim pozicijama i sve je to dio ideologije standardnog

²⁷ Foucault (2007) [1970] navodi primjere tabua i diskursa luđaka koji se oduvijek odbacuju kao "lažni" ili "nevaljali" jednostavno zato jer ne pripadaju dominantnim obrascima diskursa.

jezika (Kapović, 2010: 55). Kako je uvijek slučaj s ideologijama, njihov je konačan cilj da se neutraliziraju i postanu dio *zdravog razuma* (van Dijk, 2006a) pa je tako i s ideologijom standardnog jezika: govornici nekog jezika nisu svjesni da su njihovi stavovi uvjetovani ideologijom, nego vjeruju da je zdravorazumski da je standardni jezik bolji i pravilniji. Gore navedeni primjer standardizacije možemo usporediti sa standardizacijom hrvatskog jezika; naime promjenom političkog, ekonomskog i ideološkog dominantnog sustava istovremeno se događala i standardizacija hrvatskog jezika, koja ipak nije bila toliko pod utjecajem ekonomskih, koliko političkih faktora. Od devedesetih godina pa naovamo prisutno je, uz stigmatizaciju dijalekata, pretjerano protjerivanje riječi koje *zvuče* srpski ili podsjećaju na prethodni politički režim (Kapović, 2010: 59). To je dovelo do situacije u kojoj se govornici više ne osjećaju sigurno slobodno koristeći vlastiti jezik, jer se ono što je u dijalektu, u razgovornom jeziku ili ono kako se *prije govorilo* prema logici ideologije standarda automatski smatra *nepravilnim* i *lošim*. Problem je, smatra Kapović u tome što se standardni jezik, koji postoji kao sredstvo komunikacije, dakle iz potpuno praktičnih razloga, vrlo često pogrešno smatra jezikom samim i uzdiže ga se na gotovo sveto mjesto u odnosu na ostale govorne varijante kao što su lokalni govori i dijalekti. Primjerice, uvijek se dijalekti i lokalni govori definiraju u odnosu na standard; oni su *nestandardni*, sekundarni, iskrivljeni, nepravilni, siromašni. S druge strane, standard se nikada ne definira u odnosu na dijalekte. Istina je zapravo potpuno drugačija: razgovorni jezik i dijalekti vrlo su živi i bogati jer je to onaj "pravi" jezik, dinamičan i slobodan.

No kako se odvija to automatizirano prihvaćanje konvencija? Jedan od najutjecajnijih sustava vrednovanja kojem jezični korisnici pribjegavaju jest razlika u odnosu moći i statusa između njih samih i njihovih sugovornika (Fowler i Kress, 1979: 186). To znači da će se nešto prihvatiti kao bolje i istinito ako informacija dolazi od strane nekog autoriteta ili nekoga tko uživa viši status. Jedan vrlo banalan primjer toga jest nešto što se opetovano događa u školama, primjerice kada učiteljica od prvoga dana učenike uči da umjesto "pogreška" govore i pišu "pogrješka". Ta će jezična uporaba automatski ući u navike jezičnih korisnika jer je uputa izrečena od strane osobe koja ima autoritet. Posljedice su opet vrlo dalekosežne jer se sustavnim inzistiranjem na uporabi jednog oblika, njegova valjanost uopće više neće ni dovoditi u pitanje, a ideološka podloga takvog inzistiranja nikada neće biti preispitana. Načini na koje se o određenim stvarima govori i piše naprosto nisu slučajni, nego su ideološki oblikovani. Radi se uvijek o odabiru²⁸ između više načina

²⁸ Osim Foucaultovog utjecaja, u ovome valja prepoznati utjecaj Hallidayeva poimanja jezika kao semantičkog potencijala i izbora jedinica kao izvora za proizvodnju značenja.

govorenja ili pisanja o nečemu, a ti (svjesni ili nesvjesni) odabiri pridonose naturalizaciji društvenih praksi koje s vremenom postaju jedino moguće ili racionalno uređenje stvari. Odabir u ovom kontekstu ne znači nužno urotu ili zavjeru, nego se radi o odabiru u smislu jezika kao sustava – s gledišta većine korisnika određenog jezika, sam taj odabir nije problematičan, ali uvijek treba propitivati zašto je to, a ne nešto drugo najčešći i najprirodniji način da se određeni fenomen opiše. Kritički pristupi jeziku mogu objasniti prirodu takvih procesa i ono što je najvažnije, ponuditi okvir za razvijanje kritičke svijesti o jeziku, kako u lingvistici tako i na području jezične politike i obrazovnog sustava. Jer svaki je diskurs povijesno proizveden i interpretiran (odnosno smješten je u prostoru i vremenu), a dominantnost i legitimitet mu daju ideologije moćnih grupa (Wodak, 2001). Poslanje je kritičke analize diskursa analizirati taj pritisak "od gore" i mogućnosti odupiranja nejednakim međuodnosima moći kakvi se pojavljuju u društvenim konvencijama.

10. Društvena angažiranost kritičke analize diskursa i solidarnost s diskriminiranim skupinama

Osim što je otvoreno naklonjena diskriminiranim i potlačenim skupinama, kritička analiza diskursa želi biti društveno angažirana i korisna. Vrlo je često zbog te pristranosti kritizirana, no ne znači da je kritičko znanstveno djelovanje loše samo zato što je kritičko. Nitko ne poriče mogućnost loše kritičke analize diskursa, ali loše je znanstveno djelovanje moguće u bilo kojoj disciplini. Kritička analiza diskursa prepoznaje to strogo kritiziranje kao dio složenih mehanizama dominacije, odnosno pokušaja marginalizacije pobune (van Dijk, 2001b: 95 – 96). Njezino je fundamentalno poslanje biti pristupačnom i jasnom, ali bez površnosti:

Kritička analiza diskursa mora biti pristupačna. Ezoteričan stil nije dosljedan osnovnim ciljevima kritičkog istraživanja, tj. mogućnosti pristupa ostalima, osobito članovima dominiranih društvenih grupa. Opskurnost promovira slijepu imitaciju umjesto razumljivosti. Kritička analiza diskursa mora biti prikladna za poučavanje i razumljiva. Ako nas studenti ne razumiju, ne mogu od nas ni učiti, niti nas kritizirati. Složeno teoretiziranje i analiza ne zahtijevaju nejasan žargon, a duboka pronicljivost ne zahtijeva tajanstvene formulacije. (ibid.)

No kako jedna naoko nejasna i komplicirana (uvjetno rečeno) znanstvena disciplina može doprinijeti raskrinkavanju nepravde koja se nalazi u društvu, a perpetuira kroz jezik?

Norman Fairclough u eseju *Global Capitalism and Critical Awareness of Language* govori o promjeni globalnog društvenog poretka sredinom dvadesetog stoljeća, kada je fordizam, odnosno kapitalizam masovne proizvodnje, zamijenila tzv. fleksibilna ekonomija. No ono što je omogućilo tu promjenu jest prije svega ideološki motivirana promjena diskursa. Fairclough tvrdi da ako se radnike uvjeri u fleksibilnost kao neizbježnu osobinu suvremene ekonomije, tada će oni lakše prihvatiti nestajanje radnih mjesta, promjene i pogoršanja radnih uvjeta, smanjenja plaća itd. Postoji i druga perspektiva prema kojoj do promjene u diskursu dolazi zbog promjene u društvu, odnosno da je diskurs rezultat stvarnosti. Zapravo se radi o lažnoj alternativi, jer ni jedna ni druga krajnost nisu potpuno točne, nego se radi o vrlo složenom procesu ispreplitanja diskursa i društva koji kritička analiza diskursa želi istražiti, opisati i objasniti. To je samo jedan od primjera manipulacije diskursom zbog kojeg nam je, uvjerava nas Fairclough, neophodna kritička svijest o jeziku.

Fowler (2003) kao ključnu aktivnost kritičke lingvistike vidi podizanje svijesti o dugoročnim posljedicama koje djelovanje političkog diskursa, inače školskog primjera manipulacije i iskrivljavanja činjenica, ima na ljude i njihove živote. Ključnu ulogu kritička lingvistika zato ima unutar školskog sustava i povijesne znanosti. Fairclough (2001: 136) smatra da znanost sama po sebi ne može imati učinka ako znanstvenici koji se njome bave, dakle profesori i istraživači, ne promoviraju njezina načela u svojoj neposrednoj okolini, a to je sveučilište. Također, razvijajući i istražujući znanstvene metode, kritički lingvisti mogu surađivati s aktivistima za prava manjina, osoba s invaliditetom, jednakost spolova itd. te razvijati metode borbe protiv negativnih trendova koje žele razotkriti i u konačnici zaustaviti. Jer, smatra Fairclough, ako će ljudi živjeti u ovom složenom svijetu, umjesto da budu samo pasivni promatrači, potrebni su im resursi za propitivanje njihova položaja unutar tog dijalektičnog odnosa između globalnog i lokalnog, a ti resursi uključuju kritičku svijest o jeziku i diskursu koja može doći **isključivo kroz jezično obrazovanje** (2006b: 151).

Treba u ovom kontekstu spomenuti i aktivizam protiv spolne i rodne diskriminacije. S obzirom da je feministička lingvistika diskurs definirala kao primarni prostor perpetuiranja diskriminacije na rodnoj osnovi, iz tih je teorijskih okvira proizašla kritika pretpostavke binarne seksualnosti, odnosno inzistiranje da je razdvajanje na dva spola prirodna stvar i činjenica koja je očita sama po sebi. Stoga su seksizam te rodna i seksualna diskriminacija

jednim od primarnih problema koji se mogu istraživati u okvirima kritičke analize diskursa. Ono što diskurzivne feministice tvrde, jest da su rodne i spolne kategorije zapravo društveni i kulturalni produkt diskursa. Tako učvršćene, institucionaliziraju kulturalne i društvene statuse i služe tome da učine mušku dominaciju nad ženama prirodnom (Wodak, 1997: 4). Feministička lingvistika velikim dijelom želi preispitati i raskrinkati te složene odnose (primjerice, seksizam u jeziku koji reflektira patrijarhalne odnose u društvu), pa je stoga kritička analiza diskursa idealna perspektiva i za feminističko djelovanje.

10.1. Kritička jezična svijest i obrazovni sustav

Obrazovni je sustav u kritičkoj teoriji općenito prepoznat kao mjesto najgušće naturalizacije obrazaca i normi ponašanja te prostora gdje se suvremena društva reproduciraju. Još je Foucault tvrdio da su svi sustavi obrazovanja daleko od nepristranih mjesta cirkuliranja znanja te da su škole i sveučilišta politički načini održavanja ili prilagođavanja prikladnih diskursa, zajedno sa znanjima i moći koju ti diskursi sa sobom nose (Mills, 2003: 61). Prema njemu, obrazovni sustav glavni je krivac za nejednaku dostupnost diskursu, odnosno nejednaku pismenost i obrazovanje u društvu. Štoviše, formalno obrazovanje je oduvijek, bez dramatične promjene, održavalo društvenu raspodjelu rada i postojeći raspored klasnih odnosa.

Identificiran je problem – uska povezanost iskazivanja moći, dominacije, diskriminacije i jezika. Postavlja se pitanje kako ga riješiti. Činjenica jest da manipulacija ima manji učinak ako je čovjek svjestan njezina postojanja, a pogotovo ako poznaje načine na koje se ona ostvaruje. Upravo zato kritička analiza diskursa želi osvijestiti te mehanizme i opisati općeprihvaćene konvencije, koje su zapravo rezultat postojećih odnosa moći i borbe za moć. U tome obrazovni sustav ima ključnu ulogu. Nažalost, učenje se jezika u školama pretvorilo u izrazito ignoriranje najvažnijih društvenih funkcija jezika, što je izravan učinak dominantnih "asocijalnih" paradigmi u *mainstream* lingvistici.

Ranije spomenuta metafora fleksibilnosti, nakon što se udomaćila u ekonomskom diskursu, postpuno je penetrirala i u ostale vrste diskursa, osobito u pedagoški i obrazovni. Konkurentnost na tržištu rada, mobilnost, fleksibilnost u odabiru studija, kriterij izvrsnosti itd. sve su češći izrazi preuzeti iz ekonomskog diskursa, koji su praktički "kolonizirali"

obrazovni diskurs. Zahvaljujući prodiranju takvog diskursa, od obrazovanja, umjetnosti i zdravlja zahtijeva se da rekonstruiraju i rekonceptualiziraju svoje aktivnosti kao produkciju i marketing roba za konzumente. Tako, primjerice, imamo nove koncepte menadžera u školama, PR i marketinških stručnjaka za bolnice i konzultantske usluge u umjetnosti. Osobito je to prisutno u obrazovanju, gdje se sudionici procesa nalaze pod pristikom uključivanja u nove aktivnosti (koje uvelike određuju i definiraju nove diskurzivne prakse), kao što su marketing i poduzetništvo, uz već postojeće aktivnosti podučavanja i učenja. Fairclough (2006a: 6 – 7) primjećuje najočitije promjene u diskursu kao što je preimenovanje postojećih aktivnosti i odnosa, pa su učenici postali "konzumenti" ili "klijenti", nastavni predmeti su "paketi" ili "proizvodi", a postoje i brojne suptilnije diskurzivne promjene, kao što je prodiranje promidžbenog, menadžerskog i savjetničkog diskursa. Ono što je šokantno jest da, unatoč tome što je u takvom neoliberalnom diskursu obrazovanja jedan od najčešćih koncepata "razlikovanje na temelju postignuća" i "izvrsnosti", u obrazovnom sustavu, osobito "bolonjskom" modelu kakav se implementira i u Hrvatskoj, diferencijacija zapravo ide linijom društvene klase (Fairclough, 2006a). No nije slučajnost što se diskurs globalnog kapitalizma uvijek navodi kao primjer, jer je upravo njegova priroda i ono što predstavlja, perpetuira i naturalizira razlog zbog kojeg je nekritička svijest o diskursu uopće i potrebna.

11. Kako činiti kritičku analizu diskursa

Nije naodmet još jednom ponoviti kako kritička analiza diskursa nije "škola" ili "pravac" u smislu da ima zajedničku identičnu metodologiju, a nije ni jedna od "razina jezičnog opisa", kao što su npr. fonološka ili sintaktička. Kako objašnjava van Dijk (2001b: 95), nema jedinstvene metodologije ili "pravca" koji se mora slijediti ako želite činiti kritičku analizu diskursa:

...ne nudim nikakvu "van Dijk metodu" za bavljenje kritičkom analizom diskursa. Niti vodim ili pretstavljam "smjer", "školu" ili neku drugu znanstvenu sektu koja privlači velik broj znanstvenika. Osobno sam protiv kultova ličnosti. Ne želim da me kolege ili studenti "slijede" – smatram takav oblik akademske poslušnosti u suprotnosti s kritičkim stavom.

Nema recepta ili strogih pravila kako kritički analizirati diskurs i ovisno o problemu na koji smo se usredotočili; te analize mogu se znatno razlikovati. Primjerice, Norman Fairclough dosljedno primjenjuje metodologiju systemske funkcionalne gramatike M. A. K. Hallidaya kako bi opisao dinamične promjene kroz koje suvremeno društvo prolazi, a koje se istovremeno odražavaju u diskursu i proizlaze iz njega. Ruth Wodak na tragu Habermasove filozofije istražuje rasizam u političkom diskursu i rodnu diskriminaciju u jeziku, Teun van Dijk primjenjuje sociokognitivistički interdisciplinarni pristup pri istraživanju ideologije i rasizma, dok Theo van Leeuwen istražuje i druge oblike društvene semiotike kao što su vizualni načini komunikacije. Još u ranijoj fazi kritičke lingvistike, Roger Fowler primjenjivao je lingvističke teorije kao što su generativno – transformacijska gramatika i Hallidayeva systemska funkcionalna gramatika kako bi u tekstu razotkrio jezične strukture moći. Prema tome, ono što ujedinjuje praktičare kritičke analize diskursa nije ni metodologija, ni teorijski dogmatizam, nego zajednički cilj – kritika dominantnih diskursa i žanrova koji utječu na stvaranje nejednakosti, nepravde i opresije u suvremenom društvu (van Leeuwen, 2009 : 278).

S obzirom da su praktičari kritičke analize diskursa problemski orijentirani, a ne disciplinarno, nemoguće je potpuno usutaviti temeljne metodološke kriterije, no Blommaert (2005: 14-15) skicira nekoliko točaka koje su svima zajedničke ili vrlo bliske:

1. Pri analizi jezika u društvu treba se usredotočiti na ono što jezik znači svojim korisnicima.
2. Jezik funkcionira različito u različitim okruženjima i ukoliko želimo razumjeti koji je način njegova funkcioniranja i kakav je odnos između jezične uporabe i konkretne svrhe, moramo ga precizno kontekstualizirati i objasniti uvjete u kojima funkcionira.
3. U središtu zanimanja nije apstraktan "jezik", nego konkretni i gusto kontekstualizirani ostvaraji jezika u društvu.
4. Ljudi nisu "slobodni" dok komuniciraju, naprotiv – ograničeni su mogućnostima i strukturom vlastitih repertoara te distribucijom elemenata repertoara u društvu, koja je nejednaka. Drugim riječima, ono što ljudi proizvode kao diskurs, snažno je uvjetovano njihovom sociolingvističkom pozadinom.
5. Komunikacijske događaje moramo promatrati kao izravno uvjetovane društvenom strukturom. S obzirom da je u cijelom svijetu prisutna strukturalna nejednakost, tako je i s jezičnim resursima.

Bez želje da se vrednuju različite metode kritičke analize diskursa, ipak treba istaknuti metodologiju dvojice najproduktivnijih kritičkih analitičara diskursa, Normana Fairclougha (1989, 1995, 2001, 2003) i Teuna van Dijka (1993a, 1995, 2001b, 2006a, 2006b), i to prvenstveno iz praktičnih razloga i prostorne ograničenosti. Također, nepobitno je da je njihov doprinos razvoju kritičke svijesti u jeziku naprosto nezaobilazan²⁹, a metodologija i konkretne analize vrlo sistematične, jasne i transparentne te daju pravi uvid u bit i poslanje kritičke analize diskursa.

Ono što je tipično za takav znanstveni pristup, jest da je usredotočen na društvene i političke probleme pa je u svojoj biti i namjeri aktivistički i disidentski. Ta društvena angažiranost i nastojanje da se razotkrije diskriminacija i zloraba moći kao svoj krajnji cilj ima nestanak diskriminacije, glavnog objekta kritike. U svakom slučaju, ako se bavimo problemima kao što su rasizam i seksizam, moramo detaljno objasniti kako se takvi oblici nejednakosti izražavaju, odigravaju, legitimiraju i reproduciraju kroz diskurs. Stoga ne možemo stati na razini formalnog opisa diskursa, nego moramo uključiti još i interpretaciju

²⁹ Fairclough je velik dio svog opusa posvetio analizi diskursa globalizma i neoliberalnog kapitalizma, obrazovnog i medicinskog diskursa. Teun van Dijk je apsolutni uzor u proučavanju rasizma u medijskom i političkom diskursu i autor je niza knjiga i radova o ideologiji te povezanosti ideologije i diskursa. Također je zaslužan za izniman procvat kritičke analize diskursa u iberookcidentnom svijetu i Španjolskoj.

i objašnjenje. Važno je da jedna takva jezična analiza bude učinkovita te da njezini zaključci i ostale intervencije funkcioniraju u praksi.

Što sve jedna takva analiza može ili treba obuhvaćati? Od opisa formalnih karakteristika diskursa (dakako, ne staje se na opisu, nego se objašnjava njihova funkcija) kao što su fonetska realizacija izgovorenog teksta, npr. intonacija, ili sintaktičke strukture kao što je red riječi, zatim leksički odabir, semantičke strukture itd. Također može obuhvaćati analizu govornih činova i ostalih pragmatičkih osobitosti (pristojnost, ljubaznost, strategije izmjene govornika i sl.), opis i analizu stilističkih varijacija izraza, metafore, hiperbole. Može obuhvaćati i analizu opće strukture tekstualnih formi kao što su novinski članci, leci, govori, potom analizu strukture kognitivnih procesa, strategija, znanja i uvjerenja produkcije, razumijevanja, pamćenja itd.

Kritička analiza prema Faircloughu prije svega treba identificirati problem koji ima semiotički aspekt. Nakon toga treba identificirati razloge koji su u društvenim praksama uzrokovale nastanak problema i razmotriti je li i kako problem funkcionalan u prevladavajućem sustavu (npr. je li ideologičan). Potrebno je identificirati realne mogućnosti unutar domena društvenog života koje omogućuju prevladavanje problema i u konačnici, kritički promisliti o vlastitoj analizi. Primjerice, medijski je diskurs posebno zanimljiv za takvu analizu zato što su u njemu odnosi moći često vrlo nejasni, upravo zato jer su *skriveni*. Razlika između medijskog diskursa i izravne komunikacije jest u tome što u izravnoj komunikaciji sudionici mogu sukladno s povratnom informacijom koju dobiju od sugovornika prilagoditi svoj diskurs, dok je medijski diskurs usmjeren masovnoj publici, takoreći idealiziranom subjektu koji zapravo i ne sudjeluje aktivno u komunikaciji, nego je pasivan, a komunikacija je jednosmjerna. Zato je medijski diskurs idealan za "provlačenje" ideologije, a vrlo je slično i s političkim diskursom. Dakako, jedan je tekst sam za sebe beznačajan i učinak je medija kumulativan jer oni djeluju kroz ponavljanje određenih načina predstavljanja uzročnosti, djelatnosti i činitelja te kroz postavljanje čitatelja u položaj "idealiziranog čitatelja".

Kritička analiza diskursa u današnjem kontekstu globaliziranog i vrlo dinamičnog društva svakako ima brojne izazove i određene nedostatke koje mora doraditi. S obzirom da je kritički orijentirana, a društvo i okolnosti dinamično se mijenjaju, ta kritika mora biti suvremena i primjenjiva. Neki autori inzistiraju da se to može postići jedino sistematiziranim i dosljednom metodologijom (Chilton, 2005, Widdowson, 2004). Primjerice, Chilton inzistira na tome da se spoznaje kognitivne znanosti i kognitivne lingvistike primijene u kritičkoj analizi diskursa i navodi neka istraživanja iz psihologije o

rasizmu prema kojima je diskurs samo preslikavanje mentalnih modela koji su nam urođeni i potaknuti kulturalnim "imputom". Takav bi pristup mogao objasniti, primjerice, kako koncept kao što je rasizam nastaje i kako se širi od jednog uma do drugog. Osim toga, nudi model konceptualne integracije za objašnjavanje tog fenomena. Blommaert (2003: 28) smatra da je za opstanak kritičke analize diskursa nužno njezino postavljanje u primarno lingvističko okruženje i mjerenje njezinih postignuća unutar lingvistike i lingvistički orijentirane pragmatike i analize diskursa. Osim toga, dodaje, ono što se na europskom tlu istražilo u okvirima kritičke analize diskursa ne objašnjava fenomene u drugim krajevima, npr. u Africi, i ne može se precizno odrediti kako diskurs funkcionira u ostatku svijeta. Još je jedna vrlo važna činjenica možda ignorirana, a to je da, ukoliko kritička analiza diskursa nastoji ukazati na sistematske osobitosti suvremenih društava i odnosa moći, tada ona nužno mora primijeniti dijakronijski umjesto sinkronijskog pristupa.

ZAKLJUČAK

S obzirom da je kritička analiza diskursa i sama objektom rigorozne kritike od strane formalnijih pristupa unutar lingvistike, cilj je ovoga rada bio kroz njezin kronološki i teorijski razvoj objasniti koji su joj temeljni kriteriji, namjere i ciljevi. Pritom mi je najveća prepreka bila metodološka heterogenost i svojevrsna istraživačka sloboda kojom se kritička analiza diskursa odlikuje (i ponosi!), ali vjerujem da je prikaz glavnih teorijskih pretpostavki i temelja za njezinu primjenu dovoljno razumljiv i sistematičan. Također, htjela sam se u ovom radu dotaknuti nekih vidova jezične problematike prisutnih u Hrvatskoj, kao što su standardizacija jezika i obrazovni sustav, a za čiju se analizu kritička analiza diskursa pokazuje kao idealno sredstvo.

Od devedesetih, kada se kritička analiza diskursa profilirala kao znanstvena perspektiva pa do danas, društvo se, globalno govoreći, vrlo promijenilo, a samim time i položaj jezika kao komunikacijskog sredstva. Stoga je danas više nego ikad potreban konstruktivan program kritičke svijesti o jeziku koji će omogućiti rekontekstualizaciju cjelokupnog jezičnog istraživanja i radikalnu izmjenu obrazaca jezičnog obrazovanja. Zbog toga se danas kritička analiza diskursa nalazi pred brojnim izazovima i zahtjevima za prilagodbom svojeg djelovanja u skladu s društvenim okolnostima.

Smatram da se iz kritičke perspektive proučavanja jezika mogu objasniti brojni jezični i društveni problemi s kojima se svi kao pojedinci unutar određenih društvenih grupa susrećemo. Ono što vidim kao najveću prednost i privlačnost kritičke analize diskursa jest njezina društvena angažiranost i problemska orijentiranost te inzistiranje na tretiranju jezika kao društvenog fenomena, a ne apstraktnog sustava znakova. Takav pristup i zaokret u lingvistici ne treba se smatrati radikalnim, nego naprosto potrebnim.

POPIS LITERATURE

1. Beaugrande, de Robert – Alain i Dressler, Wolfgang Ulrich (2010). *Uvod u lingvistiku teksta*, Disput, Zagreb [prvi put objavljeno 1981.]
2. Beaugrande, de Robert – Alain (2008). "Discourse Studies and the Ideology of Liberalism", u van Dijk, Teun, *Discourse Studies, Volume I*, Sage Publications (21 – 57)
3. Bronner, Steven Eric (2011). *Critical Theory: A Very Short introduction*, Oxford University Press
4. Brown, Gillian i Yule, George (1988.) *Discourse Analysis*, CUP [prvi put objavljeno 1983.]
5. Blommaert, Jan (2005). *Discourse, A Critical Introduction*, Cambridge University Press
6. Cameron, Deborah (2001). *Working with spoken discourse*, SAGE Publications Ltd.
7. Chilton, Paul (2005). "Missing links in mainstream CDA: Modules, blends and the critical instinct", u Wodak, Ruth i Chilton, Paul, *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis : Theory, Methodology and Interdisciplinarity*, John Benjamins B.V. (19-52)
8. Fairclough, Norman (1989). *Language and Power*, Longman
9. Fairclough, Norman (1995). *Critical discourse analysis: the critical study of language*, Longman
10. Fairclough, Norman (2001). "Critical discourse analysis as a method in social scientific research", u Wodak, Ruth i Meyer, Michael, *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE Publications Ltd. (122 – 138)
11. Fairclough, Norman (2003). *Analysing Discourse: Textual analysis for social research*, Routledge
12. Fairclough, Norman (2006a). *Discourse and Social Change*, Polity Press. [prvi put objavljeno 1992]
13. Fairclough, Norman (2006b). "Global capitalism and critical awareness of language", u Jaworski, Adam i Coupland, Nicholas, *The Discourse Reader*, Routledge (146 – 157)

14. Finlayson, James Gordon (2005). *Habermas: A Very Short Introduction*, Oxford University Press
15. Fuko, Mišel [Foucault, Michel] (2007). *Poredak diskursa, pristupno predavanje na Kolež de Fransu (1970)*, Karpos, Loznica
16. Fowler, Roger i Kress, Günther (1979). "Critical Linguistics", u Fowler, R., Hodge, R., Kress, G. and Trew, T., *Language and Control*, Routledge (185 – 213)
17. Fowler, Roger (2003). "On Critical Linguistics" [1987], u Caldas – Coulthard, Carmen Rosa i Coulthard, Michael, *Texts and Practices – Readings in Critical Discourse Analysis*, ur. Routledge, (3 – 15).
18. Habermas, Jürgen (1979). *Communication and the Evolution of Society*, Beacon Press, Boston
19. Halliday, M. A. K. i Hasan, Ruqaiya (1976). *Cohesion in English*, Longman
20. Halliday, M. A. K. (2003). *On Language and Linguistics* (ur. Jonathan Webster), Continuum
21. Jäger, Sigfried (2001). "Discourse and knowledge: Theoretical and methodological aspects of a critical discourse and dispositive analysis", u Wodak, Ruth i Meyer, Michael, *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE Publications Ltd. (32 – 62)
22. Kapović, Mate (2010). *Čiji je jezik?*, Algoritam, Zagreb
23. Kress, Günther (2003). "Representational resources and the production of subjectivity: Questions for the theoretical development of Critical Discourse Analysis in a multicultural society", u Caldas – Coulthard, Carmen Rosa i Coulthard, Michael, *Texts and Practices – Readings in Critical Discourse Analysis*, Routledge (15 – 32)
24. Mills, Sara (1997). *Discourse*, Routledge
25. Mills, Sara (2003). *Michel Foucault*, Routledge
26. Renkema, Jan (2004). *Introduction to Discourse Studies*, John Benjamins Publishing
27. van Dijk, Teun (1993a). *Elite Discourse and Racism*, SAGE Publications Inc.
28. van Dijk, Teun (1993b). "Principles of critical discourse analysis", u *Discourse and Society*, vol 4 (2), 249 – 283, SAGE, London
29. van Dijk, Teun (1995). "Aims of Critical Discourse Analysis", u *Japanese Discourse*, vol I, (17 – 27)

30. van Dijk, Teun (1997). "The Study of Discourse", u *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Approach*, van Dijk, Teun (ur.), SAGE, (1 – 35)
31. van Dijk, Teun (2001a). "Critical Discourse Analysis", u *The Handbook of Discourse Analysis*, Schiffrin, D., Tanen D., Hamilton, H. (ur.), Blackwell Publishers Ltd. (353 – 364)
32. van Dijk, Teun (2001b). Multidisciplinary CDA: a plea for diversity, u: Wodak, Ruth i Meyer, Michael, *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE Publications Ltd. (95 - 129)
33. van Dijk, Teun (2006a). "Discourse and Manipulation", u *Discourse and Society*, Vol 17(2) (359–383)
34. van Dijk, Teun (2006b). *Ideologija – Multidisciplinarni pristup*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb
35. van Leeuwen, Theo (2005). *Introducing Social semiotics*, Routledge
36. van Leeuwen, Theo (2009). *Discourse and Practice*, Routledge
37. van Leeuwen, Theo (2009). "Critical Discourse Analysis" u Renkema, Jan, *Discourse, Of Course*, John Benjamins B.V. (277. – 292.)
38. Widdowson, H. D. (2004). *Text, Context, Pretext: Critical Issues in Discourse Analysis*, Blackwell Publishing
39. Wodak, Ruth (1997). "Introduction: Some important issues in the research of gender and discourse" *Discourse and Gender*, ur. Ruth Wodak, SAGE Publications
40. Wodak, Ruth (2001). What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments, u Wodak, Ruth i Meyer, Michael, *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE Publications Ltd. (1-13)

Rječnici, priručnici, leksikoni

1. Bussman, Hadumod (1996). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Routledge
2. Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics (2002)., ur. J. C. Richards i R. Schmidt, LONGMAN
3. *Encyclopedia of Language and Linguistics* (2005). ur. Brown, Keith, Elsevier Science
4. Trask, R.L. (2007). *Language and Linguistics, The Key Concepts*, Routledge